CANDY TREE

मुक्तामणि

संस्कृत पाठमाला

लेखक :
अनुज शर्मा
एम० ए० (संस्कृत)

सहायक पुस्तिक 6-8

मुक्तामणि-6

1 प्रार्थना

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. मातृ, पितृ आचार्यश्च देवो भव।

ख. श्लोकानुसारे महादेवः मम पितरौ अस्ति।

ग. माता देवता के समान होती है, पिता देवता के समान होते हैं, आचार्य भी देवता के समान होते हैं।

घ. हे ईश्वर! तुम ही मेरी माता और तुम ही मेरे पिता हो। तुम ही मेरे बन्धु (भाई) और तुम ही मेरे मित्र हो। तुम ही मेरी विद्या तथा तुम ही मेरे धन-संपत्ति हो। हे देवो के स्वामी महादेव! तुम ही मेरे सब कुछ हो।

2. श्लोक पङ्क्ति पूरयत।

उत्तरम्– त्वमेव **माता च पिता त्वमेव**,
त्वमेव बन्धुश्च सखा **त्वमेव**।
त्वमेव विद्या **द्रविणं त्वमेव**,
त्वमेव सर्वं मम **देव देव**।।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नांकितं (✓) कुरूत।

उत्तरम्– क. iii त्वम् + एव ख. i जनक ग. ii मेरा/मेरे

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. त्वमेव माता पिता च असि।

ख. हे ईश्वर! त्वमेव मम सत्यं मित्रं असि।

ग. आचार्यो अपि देवो भव।

घ. माता अपि देवो भव।

ङ हे देव! त्वमेव मम सर्वं असि।

5. समानार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

बन्धु	=	भ्राता	द्रविणम्	=	धनम्
माता	=	जननी	देव	=	सुरः
विद्या	=	ज्ञानम्	पितृ	=	जनकः

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–

क.	आचार्योऽपि	=	आचार्यः	+	अपि
ख.	त्वमेव	=	त्वम्	+	एव
ग.	बन्धुश्च	=	बन्धुः	+	च
घ.	मातृदेवो	=	मातृ	+	देवो

ङ पितृदेवो = पितृ + देवो

7. वाक्य-निर्माणं कुरूत।

उत्तरम्– क. **आचार्योऽपि** देवो भव।

ख. पितृदेवो **भव**।

ग. **त्वमेव** सर्वं मम देव देव।

घ. त्वमेव बन्धुश्च **सखा** त्वमेव।

ङ त्वमेव **माता** च पिता त्वमेव।

क्रियात्मकं-कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

2 पर्यावरणम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. अद्यत्वे अनुभूयते यत् यथासमयं वर्षा न भवति, आतपः प्रचण्डतरः भवति शीतप्रकोपश्च प्रतिवर्षं वर्धते।

ख. प्रदूषणस्य चत्वारि क्षेत्राणि सन्ति; तद्यथा—भूमिः, वायुः, जलं ध्वनिश्च।

ग. उद्योगानां धूमेन, प्रक्षेपास्त्रादीनां प्रक्षेपणेन विस्फोटकपदार्थानां स्फोटनेन च वायुप्रदूषणं भवति।

घ. उद्योगयन्त्राणां द्रुतगामिनां यानानां च उच्चध्वनिना आकाशः प्रदूषितो भवति।

ङ. पर्यावरणस्य संरक्षणेन जीवनं सुरक्षितम्, सुखमयं शान्तं च भविष्यति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अन्यत्र अधिकः **हिमपातः** जनजीवनं त्रासयति।

ख. प्रदूषणस्य मुख्यतः **चत्वारि** क्षेत्राणि सन्ति।

ग. द्रुतगामिनां यानानां ध्वनिना **आकाशः** प्रदूषितो भवति।

घ. मलिनानां विषाक्तानां च पदार्थानां निष्कासनं **नदीषु** न करणीयम्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. वर्षा ख. i. उच्चतराः ग. ii. मलिनतायाः

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. द्रष्टुम्, इच्छति ख. सज्जीभूय, गतवती

ग. बोधयन्, पाठयति घ. रुदन्, यच्छति

ङ. आगत्य खादति

5. विलोमपदानि लिखत।

उत्तरम्– आगतः = **गतः** अतिवृष्टिः = **अनावृष्टिः**

प्राचीना	=	**नवीना**	अनिश्चिता	=	**निश्चिता**
न्यूनम्	=	**अल्पम्**	उच्चः	=	**निम्नः**

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वर्तमान में संपूर्ण विश्व में ऋतु चक्र की अनिश्चित स्थिति है।

ख. अत्यधिक वर्षा के कारण धन और जीवन सुरक्षित नहीं होता है।

ग. फसली खेतों में रासायनिक खादों का प्रयोग कम करना चाहिए।

घ. गंदे पदार्थ के मिलने से जल में प्रदूषण बढ़ता है।

ङ. कारखानों और गाड़ियों का धुआँ शुद्ध होना चाहिए।

7. क्रियापदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत।

उत्तरम्– क. अद्यत्वे वयम् **अनुभवामः** यत् प्रतिक्षणं प्रदूषणं वर्धते।

ख. एवं तु शनैः शनैः जनजीवनमेव **नश्यति**।

ग. कुत्रचित् हिमपातः तु कुत्रचित् अनावृष्टिः जनान् **त्रासयति**।

घ. जलेऽपि प्रदूषणं मलिनपदार्थैः एव **वर्धते**।

ङ. पर्यावरणशुद्धये वृक्षारोपणम् अवश्यं **करणीय**ः।

च. वाहनादीनां धूमः परिष्कृतः **स्यात्**।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

3 श्रमफलम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. देवराजः कृषिकर्मणि अनेकान् भृत्यान् सेवकाञ्च नियुक्तवान्।

ख. देवराजस्य भृत्याः सेवकाश्च अल्पकालमेव कार्यं कुर्वन् इतस्ततश्च भ्रमन् अनर्गलवार्तां च कुर्वन् कार्यं कुर्वन्ति स्म।

ग. देवराजः स्व प्रमादत्वात् कृषिकर्मणि च भृत्यसेवकानाञ्चापि प्रमादेन क्षेत्रोत्पादनस्य क्षमतायाः क्षीणे भूते सति निर्धनः अभवत्।

घ. बलराजः स्वभावेन परिश्रमी आसीत्।

ङ. परिश्रमेव उन्नतेः कारणमिति ज्ञापयति बलराजः देवराजम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. एकस्मिन् ग्रामे एकः **धनिकः कृषकः** वसति स्म।

ख. देवराजः बहुप्रमादी **अलसश्चासीत्**।

ग. क्षेत्रेषु **भृत्याः सेवकाः** च स्वेच्छानुसारं **कार्यं** कुर्वन्ति स्म।

घ. परिणामतः देवराजस्य **क्षेत्रोत्पादनस्य** क्षमता क्षीणा अभवत्।

ङ. **अल्पे एव** काले सः बलराज धनिकः अभवत्।

च. मम पार्श्वे तु **बहु भूमिरासीत्** तदा अपि **ऋणी** अभवम्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. भेजकर ख. i. लङ्लकारस्य

ग. ii. विशेषण

4. निम्नलिखितानां क्रियाणां मूलधातुम्, लकारम्, पुरुषं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	क्रियापदम्		मूलधातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
क.	वसति	=	**वस्**	**लट्**	**प्रथम**	**एकवचनम्**
ख.	कुर्वन्ति	=	**कृ**	**लट्**	**प्रथम**	**बहुवचनम्**
ग.	अभवम्	=	**भू**	**लङ्**	**उत्तम**	**एकवचनम्**
घ.	इच्छति	=	**इष्**	**लट्**	**प्रथम**	**एकवचनम्**
ङ.	अगच्छन्	=	**गम्**	**लङ्**	**प्रथम**	**बहुवचनम्**

5. समानार्थकपदानि लिखत।

उत्तरम्–

कर्मणि	=	**कार्ये**	क्षीणा	=	**नष्टा**
दरिद्रः	=	**निर्धनः**	कृषकेन	=	**हलधरेण**
परिश्रमम्	=	**उद्योगम्**	भूमिम्	=	**वसुधाम्**
पार्श्वे	=	**समीपे**	एतानि	=	**इमानि**
धनम्	=	**वित्तम्**			

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. एकस्मिन् ग्रामे देवराजबलराजौ नाम्न्यो: द्वौ कृषकौ अवसताम्।

ख. देवराजः प्रमादत्वात् सर्वं नष्टम् अकरोत्।

ग. अल्पे समये एव बलराजः धनिकः अभवत्।

घ. किं त्वं मह्यं स्व भूमिं दातुम् एषिष्यसि?

ङ. आलस्यं जीवननाशकं दुःखदं च भवति।

7. निम्नलिखितानां पदानां मूलशब्दम्, विभक्तिं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
क.	कर्मणि	**कर्मन्**	**सप्तमी**	**एकवचनम्**
ख.	सेवकान्	**सेवक**	**द्वितीया**	**बहुवचनम्**
ग.	क्षेत्रेषु	**क्षेत्र**	**सप्तमी**	**बहुवचनम्**
घ.	वार्ताः	**वार्ता**	**प्रथमा, द्वितीया**	**बहुवचनम्**
ङ.	रुप्यकाणि	**रुप्यकम्**	**प्रथमा, द्वितीया**	**बहुवचनम्**

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. एतद्धनम् = **एतत् + धनम्**

ख. तृणादिकम् = **तृण + आदिकम्**

ग. सेवकाञ्च = **सेवकान् + च**

घ. अहमपि = **अहम् + अपि**

ङ. निर्धनोऽभूत् = **निर्धनः + अभूत्**

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. अस्मिन् नगरे एकः दयावान् **धनिकः** निवसति।

ख. सौरभः छात्रावासात् पितरं पत्रं **प्रेषयति**।

ग. शनैः शनैः देवराजः **दरिद्रः** अभवत्।

घ. भोः जनाः! क्षेत्रे **सम्यक्** प्रकारेण बीजानि वपन्तु।

ङ. ते **अल्पं** कार्यं कृत्वा सम्पूर्णे समये व्यर्थं जल्पन्ति स्म।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

4 तीर्थस्थलम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. जनाः दूरदेशेभ्यः तीर्थस्थलम् आगच्छन्ति।

ख. पूजया भक्ताः मानसिकीं सन्तुष्टिं प्राप्नुवन्ति।

ग. जनाः निर्धनेभ्यः वस्त्राणि, अन्नानि, धनानि इत्यादिनि वस्तूनि समर्पयन्ति।

घ. शास्त्राणि वदन्ति यत् पिण्डदानेन पितरः मुक्ताः भवन्ति स्वर्गं च विन्दति।

ङ. जनाः देवीदेवेभ्यः यवैः तिलैश्च आहुतयः समर्पयन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. एतत् **तीर्थस्थलम्** अस्ति।

ख. ते **स्नानं** कृत्वा **ईश्वरदर्शनाय** मन्दिरं प्रविशन्ति।

ग. लोकाः **पुण्याय** दानं यच्छन्ति।

घ. केचन जनाः **तीर्थस्थले पितृभ्यः** पिण्डानि अपि यच्छन्ति।

ङ. अन्ते जनाः **यज्ञम्** अपि कुर्वन्ति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. कर्तुम् ख. i. लोकेभ्यः ग. ii. लोकाः

4. निम्नलिखितेभ्यः शब्देभ्यः उपसर्गान् पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–

परोपकारः	=	**पर**	समर्पयति	=	**सम्**
प्रवहति	=	**प्र**	सुजनाः	=	**सु**
प्रत्यागच्छन्ति	=	**प्रति**	सुशोभते	=	**सु**

5. क्रियापदानि एतेषाम् अर्थैः सह मेलयत।

उत्तरम्– क. भवन्ति — iii. **होते हैं**

ख. प्रविशन्ति — iv. **प्रवेश करते हैं**

ग. प्राप्नुवन्ति — v. **प्राप्त करते हैं**

घ. प्रेरयन्ति — vi. **प्रेरित करते हैं**

ङ प्रवहति — i. **बहती है**

च. अर्पयन्ति — ii. **अर्पित करते हैं**

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. इस मंदिर के समीप ही निर्मल और पवित्र नदी बहती है।

ख. लोग ब्राह्मणों को भोजन खिलाते हैं।

ग. वे यज्ञ के लिए समिधाएँ लाते हैं।

घ. धर्म से ही पुण्य मिलता है।

ङ. दान आदि करके सभी लोग घर लौटते हैं।

च. तीर्थस्थलों पर दान आदि करके मन प्रसन्न होता है।

7. रेखाङ्कितपदानां कारकाणि वचनानि च लिखत।

उत्तरम्– क.	कर्ताकारकम्	बहुवचनम्
ख.	सम्प्रदान कारकम्	एकवचनम्
ग.	कर्ताकारकम्	बहुवचनम्
घ.	सम्बन्धभावः	एकवचनम्
ङ.	कर्मकारकम्	बहुवचनम्

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. वाराणसीनगरे **अनेकानि** मन्दिराणि सन्ति।

ख. जनाः **पूजायै** समिधाः आनयन्ति।

ग. केचन जनाः **परोपकाराय** निर्धनेभ्यः वस्त्रधनादिकं यच्छन्ति।

घ. पण्डितादयः लोकेभ्यः **धर्मोपदेशम्** यच्छन्ति।

ङ. मन्यन्ते यत् गङ्गास्नानेन जनाः पापेभ्यः **मुक्ताः** भवन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

5 शठे शाठ्यं समाचरेत्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. धूर्तः श्रृगालः आत्मानं चतुरः मत्वा अन्यान् जीवान् उपाहसते स्म।

ख. उष्ट्रस्य दीर्घाः जङ्घाः, दीर्घा ग्रीवा, दीर्घं मुखम्, ह्रस्वं पुच्छम्, ह्रस्वे कर्णनेत्रे इत्येतां विचित्रताम् अपश्यत्।

ग. उष्ट्रशृगालौ नदीपारं दशाङ्गुलानि, कर्कटयः, रक्ताङ्गानि, त्रपुषाणि इत्यादीनि खादितुम् अगच्छताम्।

घ. उष्ट्रं शृगालस्य धूर्ततया क्रोधम् उत्पन्नम् अभवत्।

ङ. उष्ट्रः शृगालेन सह 'शठे शाठ्यं समाचरेत्' इति व्यवहारं करोति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. सः वने एकम् **उष्ट्रम् अपश्यत्**।

ख. मम उदरं सर्वदा **रिक्तं तिष्ठति**।

ग. उष्ट्रः सहर्षं शृगालेन सह **गन्तुम्** उद्यतः अभवत्।

घ. अधुनाऽहं जले **स्नास्यामि**।

ङ. धूर्तः शृगालः **जलमध्ये** प्रवहितः मृत्युं च अलभत।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. एकस्मै   ख. i. शृगालः   ग. ii. ईश्वरम्

4. निम्नलिखितेभ्यः वाक्येभ्यः सर्वनामपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. सः   ख. अयं   ग. अहम्, अस्य

घ. तव, मम   ङ. एतत् सः, तेन

5. पर्यायवाचिपदानि लिखत।

उत्तरम्– क. वनम् = **अरण्यम्**   ख. शृगालः = **जम्बुकः**

ग. नेत्रम् = **नयनम्**   घ. नदी = **सरित्**

ङ. शठः = **दुष्टः**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. एकदा एकः उष्ट्रः वने शुष्कतृणं चरति स्म।

ख. किं त्वमपि नद्याः शीतले जले स्नानं कर्तुम् एषिष्यसि?

ग. अधुना त्वम् ईश्वरं स्मर।

घ. उष्ट्रः शृगालस्य प्रार्थनां न अशृणोत्।

ङ. शठजनाय सुखस्य प्राप्तिः न भवति।

च. शृगालः स्व धूर्ततायाः फलं प्राप्नोत्।

7. प्रत्ययान् पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–

मत्वा	= **क्त्वा**	विचार्य	= **ल्यप्**
गन्तुम्	= **तुमुन्**	उक्तवान्	= **क्तवतु**
पठन्	= **शतृ**	सेवमानः	= **शानच्**
कथितम्	= **क्त**	विज्ञाय	= **ल्यप्**
पठितः	= **क्त**		

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. शृगालः **आत्मानं** बहु चतुरः मन्यते स्म।

ख. कृषकः **क्षेत्रेभ्यः** पशून् अपसारयति।

ग. अस्य बालस्य **स्वभावः** अतीव मृदु अस्ति।

घ. शत्रु सैनिकः नृपं छलेन युद्धक्षेत्रात् **दूरं** नीतवान्।

ङ. **अधुना** अहं पूजायै मन्दिरं गच्छामि।

च. **भयातुरः** दुर्योधनः सरोवरे निलीयते।

छ. भोः मित्रम्! उच्चैः ध्वनिं **मा** कुरु।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

6 शरदोत्सवः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानां उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. पाठानुसारं भारतीयाः सूर्यम्, चन्द्रवृक्षादीन् पूजयन्ति।

ख. कवयः प्रकृतिवर्णेन सह चन्द्रस्य वर्णनम् अवश्यं कुर्वन्ति।

ग. अस्यां रात्रौ जनाः पायसं पचन्ति।

घ. शरदोत्सवस्य विषये लोकमान्यता अस्ति यत् अस्यां रात्रौ चन्द्रः स्व किरणैः अमृतमिव किमपि विशिष्टं प्रसारयति।

ङ. अयमुत्सवः 'सर्वैः सह प्रेम्णा व्यवहर्तव्यः' इति सन्देशं प्रददाति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. सम्पूर्णेऽपि **संस्कृतसाहित्ये** एतादृशं वर्णनं **अवलोकयितुं** शक्यते।

ख. शरद्पूर्णिमायाः **रात्रौ** अस्माकं देशे **उत्सवः** आचर्यते।

ग. अस्यां रात्रौ चन्द्रः **स्व पूर्णकलाभिः** सह उदयति।

घ. **सोत्साहं प्रेम्णा च** इमम् उत्सवं **प्रतिवर्षं** जनाः आचरन्ति।

ङ. सर्वैः सह **प्रेम्णा** व्यवहर्तव्यः।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. पायसम्   ख. i. चन्द्रस्य   ग. i. प्रेम्णः

4. निम्नलिखितानां पदानामर्थान् लिखत।

उत्तरम्–

पक्त्वा	=	**पकाकर**	नीत्वा	=	**लेकर**
अवलोकयितुम्	=	**देखने के लिए**	विचार्य	=	**सोचकर**
मिलित्वा	=	**मिलकर**	दृष्टवान्	=	**देखा**

5. निम्नलिखितेषु वाक्येषु प्रदत्तानि सर्वनामपदानि रेखाङ्कितानि कुरुत लिखत च।

उत्तरम्– क. अस्माकं   ख. अस्यां   ग. सर्वे

घ. इमम् ङ. वयं सर्वैः

6. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गम्, वचनं विभक्तिं च लिखत।

उत्तरम्–	**पदम्**		**लिङ्गम्**	**वचनम्**	**विभक्तिः**
क.	पूजकः	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**	**प्रथमा**
ख.	रात्रौ	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**	**सप्तमी**
ग.	चन्द्रम्	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**	**द्वितीया**
घ.	सहृदयेभ्यः	=	**नपुसंकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**	**चतुर्थी, पञ्चमी**
ङ.	कलाभिः	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**	**तृतीया**

7. प्रत्ययान् पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–				
अवलोकयितुम् = **तुमुन्**			पक्त्वा = **क्त्वा**	
स्वीकृत्य = **ल्यप्**			करणीयः = **अनीयर्**	
मिलित्वा = **क्त्वा**			व्यवहर्तव्यः = **तव्यत्**	
पश्यन् = **शतृ**			कृतम् = **क्त**	

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. हिन्दूजनाः प्रतिदिनं सूर्याय अर्घ्यं यच्छन्ति।

ख. हिन्दूधर्मे तुलसीपादपस्य पूजा क्रियते।

ग. चन्द्रः शीतलतायाः परिचायकः अस्ति।

घ. लोककथासु चन्द्रस्य बहुधा वर्णनं लभते।

ङ. कवयः प्रकृत्या सह चन्द्रस्य वर्णनम् अवश्यं कुर्वन्ति।

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. मम इदं निवेदनं **स्वीकृत्य** माम् अनुगृह्णातु।

ख. त्वया कृतम् **एतादृशं** व्यवहारं समीचीनं नासीत्।

ग. वयं सर्वे **मिलित्वा** समाजस्य उन्नत्यै प्रयासं कुर्याम।

घ. सा भोजनं **पक्त्वा** कार्यालयं गतवती।

ङ. चन्द्रः प्रेम्णः **आधारः** वर्तते।

च. चन्द्रेण **आकृष्टाः** कवयः स्व कवितासु अस्य वर्णनम् अवश्यं कुर्वन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

7 दुर्जनः परिहर्तव्यः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. दुर्जनः सम्मानयन् अपि हन्ति।

ख. विद्यया (ज्ञानेन) अलङ्कृतः दुर्जनः परिहर्तव्यः।

ग. खलानां सङ्गेन साधवः विपत्तौ आयान्ति।

घ. खलः सर्षपमात्रमिव परेषां छिद्राणि (लघून् दुर्गुणान्) पश्यति।

ङ. दुर्जनः पदे पदे दशति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. हसन्नपि **नृपो** हन्ति।

ख. दुर्जनः **परिहर्तव्यः विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि** सन्।

ग. खलः करोति **दुर्वृत्तं नूनं फलति** साधुषु।

घ. खलः **सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि** पश्यति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. एकवचनस्य ख. iii. अव्ययम्

ग. i. सप्तमी

4. भावार्थं लिखत।

उत्तरम्– क. विद्यया भूषितोऽपि दुर्जनः तथैव परिहर्तव्यः यथा मणिना भूषितः सर्पः। एतौ सदा हानिमेव प्रापयतः न तु लाभम्।

ख. दुर्जनः आत्मनि व्याप्तान् दुर्गुणान् तु कदापि न पश्यति परम् अपरेषां लघून् लघून् दुर्गुणान् अन्वेष्टुं संलग्नः तिष्ठति।

5. शब्दार्थान् मेलयत।

उत्तरम्– क.	पश्यति	iii.	**देखता है**
ख.	परिहर्तव्यः	v.	**छोड़ देना चाहिए**
ग.	पदे पदे	i.	**कदम-कदम पर**
घ.	पश्यन्	iv.	**देखते हुए**
ङ.	परिवृतः	ii.	**घिरा हुआ**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. दुर्जनस्य सम्मानमपि कुर्याम तु पुनरपि स रुष्टः भवति।

ख. विद्यया अलङ्कृते सति अपि दुर्जनान् परित्यक्तव्यम्।

ग. रावणस्य दुष्टतायाः फलं समुद्रः असहत।

घ. दुर्जनः आत्मनः दुर्गुणान् कदापि न पश्यति।

ङ. सर्पस्तु समये दशति परं दुर्जनः पदे पदे दशति।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. दुर्जनस्तु = **दुर्जनः + तु**

ख. पश्यन्नपि = **पश्यन् + अपि**

ग. महोदधेः = **महा + उदधेः**

घ. किमसौ = **किम + असौ**

ङ. दुवृत्तम् = **दुर् + वृत्तम्**

8. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–	**पदम्**		**विभक्तिः**	**वचनम्**
क.	विद्यया	=	**तृतीया**	**एकवचनम्**
ख.	छिद्राणि	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**बहुवचनम्**
ग.	गजौ	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**द्विवचनम्**
घ.	साधुषु	=	**सप्तमी**	**बहुवचनम्**
ङ.	नृपाय	=	**चतुर्थी**	**एकवचनम्**
च.	सीताम्	=	**द्वितीया**	**एकवचनम्**

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. सिंहः अनेकान् पशून् **हन्ति**।

ख. विद्यया भूषितः दुर्जनः सदा **परिहर्तव्यः**।

ग. वनदस्युः एकं बालम् **अहरत्**।

घ दुर्जनः आत्मनि व्याप्तान् दुर्गुणान् **पश्यन्** अपि न पश्यति।

ङ सर्पः कालेन **दशति** परं दुर्जनः पदे पदे।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

8 अस्माकं राष्ट्रपुष्पम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. कमले बहवः गुणाः विद्यमानाः सन्ति अतएव कमलम् अस्माकं राष्ट्रपुष्पम् अस्ति।

ख. कमलस्य उत्पत्तिः पङ्के भवति।

ग. कमलस्य प्रथमः गुणः अयमस्ति यत् एतस्य प्रकाशेन सह स्नेहः अस्ति यतोहि सूर्यास्ते भूते सति कमलमपि म्लानं भवति।

घ. पङ्केऽपि उत्पन्नं कमलं स्व सौन्दर्येण, सुगन्धेन निर्लेपत्वेन च मानं प्राप्नोति।

ङ. संस्कारः गुणश्च प्रधानौ स्तः।

च. यथा जलेन वृद्धिं प्राप्ते सति कमलमपि वृद्धिं याति तस्य च शुष्के सति कमलमपि नश्यति, तथैव वयमपि देशस्य उन्नतौ स्व उन्नतिं तस्य अवनतौ च स्व अवनतिं मानयेम।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अस्माकं देशस्य **राष्ट्रपुष्पं कमलम्** अस्ति।

ख. एतस्य प्रकाशेन सह **स्नेहः** अस्ति।

ग. **सूर्यस्य प्रकाशेन** एतत् विकसति।

घ. जले एव एतस्य **उत्पत्तिः** तत्रैव **च वृद्धिः** अस्ति।

ङ. अयं गुणः **देशभक्तिं** सिद्धयति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. म्लानम्   ख. iii. पङ्कजः   ग. iii. उभयम्

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. कमलमपि = **कमलम् + अपि**

ख. वृद्धिश्च = **वृद्धिः + च**

ग. ज्ञानेच्छुकाः = **ज्ञान + इच्छुकाः**

घ. भूत्वाऽपि = **भूत्वा + अपि**

ङ. अन्यच्च = **अन्यत् + च**

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. कमलस्य जीवनम् अस्मान् अज्ञानात् दूरं स्थातुं शिक्षां ददाति।

ख. कमलपुष्पं सर्वेषां मनः आकर्षति।

ग. संस्कृतसाहित्ये कमलस्य पर्याप्तं वर्णनं लभते।

घ. गुणैः विभूषिताः जनाः सर्वत्र सम्मानं प्राप्नुवन्ति।

ङ. गुणाभावे उच्चकुले उत्पन्नाः जना अपि उपहासपात्राणि भूयन्ते।

6. सर्वनामपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. अस्माकम्   ख. अस्मिन्   ग. एषः

घ. अयम्   ङ. वयम्, तेषु

7. समानार्थकपदानि लिखत।

उत्तरम्–

राष्ट्रः	=	**देशः**	पुष्पम्	=	**कुसुमम्**
कमलम्	=	**पङ्कजः**	सूर्यः	=	**दिनकरः**
लाभम्	=	**हितम्**	चित्तम्	=	**मनः**
सदा	=	**सर्वदा**	स्नेहः	=	**प्रेम**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. कमलस्य सौंदर्यम् **अद्भुतम्** अस्ति।

ख. रामलक्ष्मणयोः **स्नेहः** लोकप्रसिद्धः अस्ति।

ग. कमलपुष्पेण विविधा **शिक्षा** लभते।

घ. कमलं स्वगुणैः समाजे **मानं** प्राप्नोति।

ङ. शनैः शनैः पादपोऽयं **वृद्धिं** गच्छति।

च. जले स्थितेऽपि कमलम् **आर्द्रं** न भवति।

9. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तयः लिखत।

उत्तरम्–

कमलस्य	=	**षष्ठी**	प्रकाशेन्	=	**तृतीया**
पङ्कात्	=	**पञ्चमी**	शिक्षाम्	=	**द्वितीया**
समाजे	=	**सप्तमी**	लाभाय	=	**चतुर्थी**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

9 कल्पितः भिक्षुकः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्ननाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. भिक्षुकः गोधूमचूर्णं भिक्षया सञ्चितेन धनेन क्रीणाति स्म।

ख. घटः एकस्मिन् नागदन्ते लम्बमानः आसीत्।

ग. भिक्षुकः शयन् अचिन्तयत् यत् शीघ्रमेव घटोऽयं गोधूमचूर्णेन पूरयिष्यति तत् हट्टे विक्रीय प्रभूतं धनं प्राप्स्यामि। तेन धनेन एकां धेनुं क्रेष्यामि या मह्यं पर्याप्तं दुग्धं दास्यति। तत् दुग्धं विना मूल्यं कस्मै अपि न दत्वा सर्वं विक्रीय तेन प्राप्तेन धनेन सुन्दरं गृहं निर्मापयिष्यामि पुनश्च विवाहं कृत्वा सुखेन निवसिष्यामि इति।

घ. भिक्षुकेन स्वप्ने स्व अबाध्यां पत्नीं पादेन ताडनोपक्रमे चूर्णपूरितः घटः भग्नः।

ङ. निरूद्यमस्य जनस्य केवलं कल्पितं सुखं दुःखाय भवति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. सः प्रतिदिनं **भिक्षाटनं** करोति स्म।

ख. **चूर्णपूरितं घटं** हट्टं नेष्यामि।

ग. पादेन **ताम् अबाध्यां** पत्नीं ताडयिष्यामि।

घ. **कल्पितं** सुखं दुःखाय एव भवति।

ङ. **तेन** धनेन धेनुं क्रेष्यामि।

च. भिक्षुकः **तत् चूर्णपूरितं** घटमेव पादेन अताडयत्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. लट्लकारस्य ख. ii. सर्वनाम

ग. iii. सप्तमी

4. निम्नलिखितेभ्यः शब्देभ्यः विशेषणानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्–

अलसः बालः	=	**अलसः**	सुन्दरं भवनम्	=	**सुन्दरं**
प्रभूतं धनम्	=	**प्रभूतं**	कल्पितं सुखम्	=	**कल्पितं**
मधुरं दुग्धम्	=	**मधुरं**	उच्चा लता	=	**उच्चा**
लघ्वी नदी	=	**लघ्वी**	निर्मलं जलम्	=	**निर्मलं**

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. बिन्दुमपि = **बिन्दुम् + अपि**

ख. सन्मार्गम् = **सत् + मार्गम्**

ग. घटमेव = **घटम् + एव**

घ. विद्वज्जनम् = **विद्वत् + जनम्**

ङ. राष्ट्रोऽपि = **राष्ट्रः + अपि**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. सः चूर्णम् अभुक्त्वा एकस्मिन् घटे एकत्रितं करोति स्म।

ख. धेनोः पर्याप्तं दुग्धं भविष्यति।

ग. मम पत्नी वारं वारं गृहं गन्तुं वदिष्यति।

घ. अहं तां पादेन ताडयिष्यामि।

ङ. सम्पूर्णं चूर्णं भूमौ प्रसरितम्।

7. निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं लिखत वाक्यानि च रचयत।

उत्तरम्– क. सञ्चितेन = **इकट्ठा करने से**

तेन **सञ्चितेन** धनेन अहम् एकां द्विचक्रिकां क्रेष्यामि।

ख. शय्यायाम् = **बिस्तर पर**

विभुः पाठं स्मृत्वा रात्रौ दशवादने **शय्यायां** शयितुम् अगच्छत्।

ग. पर्याप्तम् = **पर्याप्त**

एषा धेनुः मह्यं **पर्याप्तं** दुग्धं दास्यति।

घ. अनुनयम् = **प्रार्थना**

सा मां मुहुर्मुहुः **अनुनयं** करिष्यति।

ङ. तदर्थम् = **उसके लिए**

कमलः परीक्षायां प्रथमं स्थानं प्राप्तुम् इच्छति, **तदर्थं** स अहर्निशम् एकं करोति।

8. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं लिङ्गं च लिखत।

उत्तरम्– क.	द्वितीया	नपुंसकलिङ्गम्
ख.	तृतीया	नपुंसकलिङ्गम्
ग.	तृतीया	पुंल्लिङ्गम्
घ.	सप्तमी	स्त्रीलिङ्गम्
ङ.	द्वितीया	स्त्रीलिङ्गम्
च.	षष्ठी	नपुंसकलिङ्गम्
छ.	चतुर्थी	नपुंसकलिङ्गम्

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

10 लुब्धः भूपतिः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्ननाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. लुब्धस्वभावेन मायादासः दरिद्रवत् जीवनं यापयति स्म।

ख. सन्तुष्टः मुनिः नृपम् अवदत् यत् स्वस्त्यस्तु ते। अभीष्ट वरं वरय इति।

ग. लोभेनाभिभूतः भूपतिः वररूपेण याचते यत् मया स्पृश्यमानाः पदार्थाः सौवर्णाः भवन्तु इति।

घ. भूपतिः मायादासः पिपासया आतुरः जातः।

ङ. अन्ते मायादासः मुनेः अयाचत् यत् कृपया भवान् दत्तं वरं निवर्तयतु। इयं मम कुमारी जीवतु इति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. एकस्मिन् देशे कश्चिद् **लुब्धः भूपतिः** वसति स्म।

ख. **'तथास्तु'** एवमुक्त्वा सः मुनिः **अन्तर्धानः** अभवत्।

ग. तेन स्पृष्टं जलमपि **सुवर्णपिण्डम्** अभवत्।

घ. मायादासः **शोकेन उच्चैः** अरोदीत्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. अव्ययम् ख. iii. प्राप्य ग. i. श्रु

4. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– क. सम्बन्धभावः ख. कर्मकारकम्

ग. करणकारकम् घ. सम्बन्धभावः

5. विशेषणानि पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–

दुःखिता राजकुमारी	=	**दुःखिता**	सन्तुष्टः मुनिः	=	**सन्तुष्टः**
लुब्धः भूपतिः	=	**लुब्धः**	पिपासितः नृपतिः	=	**पिपासितः**
स्वर्णमयी बालिका	=	**स्वर्णमयी**	निष्कण्टकं राज्यम्	=	**निष्कण्टकं**
सुन्दराणि पुष्पाणि	=	**सुन्दराणि**	दरिद्रवत् जीवनम्	=	**दरिद्रवत्**

6. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		लिङ्गम्	वचनम्
क.	जीवनम्	=	**नपुंसकलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ख.	सौवर्णानि	=	**नपुसंकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ग.	सत्कारेण	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
घ.	इमानि	=	**नपुंसकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**

7. क्रियापदानि चिनुत लिखत च।

उत्तरम्– क. आसीत् ख. यापयति स्म

ग. उक्त्वा, अभवत् घ. स्पृष्टा, जाता

8. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– क. मञ्जरीम् + आदाय = **मञ्जरीमादाय**

ख. स्वस्ति + अस्तु = **स्वस्त्यस्तु**

ग. तत्र + एव = **तत्रैव**

घ. एवम् + उक्त्वा = **एवमुक्त्वा**

9. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. मायादास अधिक-से-अधिक स्वर्ण इकट्ठा करना चाहता था।

ख. मेरे द्वारा छुई गई वस्तुएँ सोने की ही जाएँ।

ग. हे मुनि! कृपया दिए वर को लौटा लीजिए। मेरी यह पुत्री जीवित हो जाए।

घ. जल से भीगी हुई वस्तुएँ पूर्व अवस्था में हो गईं।

ङ. अधिक लोभ नहीं करना चाहिए।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

11 मार्गः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. मार्गः सुदूरं यावत्, निरन्तरम् अहर्निशं च चलति।

ख. मार्गः कर्तव्यपथा सततं गच्छन् अनुभूतानि कष्टानि न गण्यति।

ग. मार्गस्योपरि बस द्विचक्रिका त्रिचक्रिकादीनि विविधानि वाहनानि चलन्ति।

घ. वाहनैः निःसृतैः धूमैः कष्टं प्राप्तान् वृक्षान् वीक्ष्य मार्गस्य दुःखं वर्धते।

ङ. हरितानि पत्राणि विविधानि च कुसुमानि दृष्ट्वा मार्गस्य चित्तं प्रसीदति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अहं **राजमार्गो** अस्मि।

ख. अहं **बहूनि कष्टानि** अनुभवामि।

ग. एतेन मे **सन्तोषः** जायते।

घ. पश्य एतान् **गर्तान्**।

ङ. एवं **यातायातेन** मे शरीरे **व्रणाः** जायन्ते।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. बहुत दूर ख. iii. मार्गम् ग. iii. तुमुन्

4. निम्नलिखितानां क्रियापदानां धातुम्, पुरुषं लकारं च लिखत।

उत्तरम्–

	क्रियापदम्		धातुः	पुरुषः	लकारः
क.	जानीथ	=	**ज्ञा**	**प्रथम**	**लट्**
ख.	अनुभवामि	=	**अनुभू**	**उत्तम**	**लट्**
ग.	गणयसि	=	**गण्**	**मध्यम**	**लट्**
घ.	वर्धते	=	**वर्ध्**	**प्रथम**	**लट्**
ङ.	करिष्यथ	=	**कृ**	**मध्यम**	**लृट्**

5. निम्नलिखितेभ्यः वाक्येभ्यः सर्वनामपदानि पृथक् कुरुत।

उत्तरम्– क. यूयम्, अहम् ख. एतेन, मे, ग. मे

घ. ते, मम ङ. मम

6. समानार्थकानि पदानि मेलयत।

उत्तरम्–

क.	जायते	iii.	**भवति**
ख.	वीक्ष्य	v.	**दृष्ट्वा**
ग.	सततम्	ii.	**निरन्तरम्**
घ.	रमणीयम्	i.	**सुन्दरम्**
ङ.	आपदानाम्	iv.	**कष्टानाम्**

7. हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. बहुत-से कष्ट सहकर भी मैं इन्हें नहीं गिनता हूँ।

ख. मेरे ऊपर बहुत-से वाहन तीव्रगति से दौड़ते हैं।

ग. पथिक मेरे ऊपर कूड़ा फेंकते हैं।

घ. इन प्रसन्न वृक्षों को देखकर मैं अपना सारा कष्ट भूल जाता हूँ।

ङ. वर्षा का जल मेरा मुँह धोता है।

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–

क.	कोऽहम्	=	**कः + अहम्**
ख.	ममोपरि	=	**मम + उपरि**
ग.	कोऽपि	=	**कः + अपि**
घ.	धावन्त्युपरि	=	**धावन्ति + उपरि**
ङ.	वर्षर्तौ	=	**वर्षा + ऋतौ**
च.	परमहम्	=	**परम् + अहम्**

9. रेखाङ्कितानां पदानां कारकं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

क.	कर्म कारकम्	बहुवचनम्
ख.	अधिकरण कारकम्	एकवचनम्
ग.	करण कारकम्	एकवचनम्

घ. सम्बन्ध भाव: एकवचनम्

ङ. कर्ता कारकम् बहुवचनम्

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

12 भारतदेशः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. मम देशस्य नाम भारतवर्षम्।

ख. भारतदेश: समेषां पूज्य:।

ग. कश्मीरप्रदेश: स्व रमणीयतया पृथिव्यां स्वर्गभूत:।

घ. भारतस्य चरणौ वारीश: प्रक्षालयति।

ङ. सर्वत्र एकत्वस्य सन्देश: उद्घोष्यते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. मदीयो **भारतं** देशो **मदीयो भारतं** देश:।

ख. नतो गर्वेण **वारीश:**।

ग. विभिन्ना: **जातिधर्मा: वर्गभाषा:** प्रचलिता: अस्मिन्।

घ. वयं वै भारतीया **अस्मदीयो** देश:।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. त्वदीयो ख. ii. आत्मनेपदी ग. ii. सागर:

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. मदीयो भारतं देश: विश्वे अद्भुत: देश: अस्ति।

ख. अत्रत्य समाजसुधारका: एकताया: सन्देशं ददति।

ग. वैदेशिका अपि अस्या: पवित्रधराया: दर्शनाय आयान्ति।

घ. अत्र विभिन्ना: धर्मानुयायिन: वसन्ति।

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		विभक्ति:	लिङ्गम्	वचनम्
क.	मम	=	**षष्ठी**	**उभयलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ख.	समेषाम्	=	**षष्ठी**	**उभयलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ग.	पृथिव्याम्	=	**सप्तमी**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
घ.	वारीश:	=	**प्रथमा**	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ङ.	अस्मिन्	=	**सप्तमी**	**पुंल्लिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम्**	**एकवचनम्**

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. समेषां पूज्यः अस्ति मम **देशः**।

ख. विद्वज्जनोऽयं **सम्मान्यः**।

ग. कश्मीरः एकः **रम्यः** प्रदेशः अस्ति।

घ. भारतदेशः एकतायाः प्रेम्णश्च **सन्देशः** ददाति।

ङ. अस्य देशस्य **वयं** प्राणपणेन रक्षां कुर्याम।

7. समानार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

मदीयो	=	**मम**	देशः	=	**राष्ट्रः**
स्वर्गः	=	**देवलोकः**	वारीशः	=	**सागरः**
व्योमः	=	**आकाशः**	धरा	=	**वसुधा**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

13 मूर्खः सिंहः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. शृगालः वने इतस्ततः भोजनम् अन्वेषयन् मित्रैः सह च आलपन् वसति स्म।

ख. गुहा एकस्यां दीर्घशिलायाम् आसीत्।

ग. सिंहः गुहायां प्रविशति विचारयति च यत् अद्य अहं शृगालं खादिष्यामि।

घ. शिलारूपेण सिंहः वदति यत् आगच्छ वत्स! स्वागतं ते! कथं विलम्बेन आगच्छसि? इति।

ङ. शृगालः चतुरः आसीत् यतोहि तेन स्व तार्किकबुद्धया ज्ञातं यत् सिंह एव गुहायाम् अस्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. तस्मिन् वने एका **दीर्घा शिला आसीत्**।

ख. परं सः **गुहायाः अभ्यान्तरं** न गच्छति।

ग. यदि अहम् **अन्तः** प्रविशामि, मम **मृत्युः** निश्चिता।

घ. सिंहः शिलारूपेण **सम्भाषणं** करोति।

ङ. सिंहः **तूष्णीं** तिष्ठति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. अव्ययीभावः   ख. ii. अंदर

ग. i. लट् लकारः

4. क्रियापदानि एतेषाम् अर्थैः सह मेलयत।

उत्तरम्– क. वसति   iii. **रहता है**

ख. आलपति   v. **बातचीत करता है**

ग. अप्रविशत् iv. **घुस गया**

घ. चिन्तयामि i. **सोचता हूँ**

ङ. तिष्ठति vi. **ठहरता है**

च. रक्षति ii. **रक्षा करता है**

5. निम्नलिखितानि पदानि व्यवस्थितरूपे लिखत।

उत्तरम्– क. शृगालः वने इतस्ततः भ्रमति स्म।

ख. सिंहः शृगालस्य प्रतीक्षां करोति।

ग. शृगालः उच्चैः वदति स्म।

घ. अद्य तु अहं क्षुधितः मरिष्यामि।

6. निम्नलिखितेषु वाक्येषु प्रदत्तानि अव्ययदानि रेखाङ्कितानि कुरुत लिखत च।

उत्तरम्– क. अपि ख. यदा, तदा ग. तत्र

घ. कदाचित्, अद्य, अत्र ङ. अहम्, अन्तः न

7. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वह अपने मित्रों के साथ बातचीत करता था।

ख. एक शेर उस गुफा में प्रवेश करता है।

ग. वह उसकी प्रतीक्षा करता है।

घ. हे शिला! तुम कैसे आज मेरा स्वागत नहीं कर रही हो?

ङ. गीदड़ गुफा के अंदर नहीं जाता है।

च. वह शीघ्र वहाँ से भागता है और प्राण बचाता है।

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. पार्थ! त्वम् **इतस्ततः** किमर्थं भ्रमसि?

ख. जनकेन **सह** बालोऽपि हट्टं गच्छति।

ग. शृगालः गुहायाः **बहिः** सिंहस्य पदचिह्नं पश्यति।

घ. **अद्य** तु एवं प्रतीयते यत् मम क्षुधायाः मृत्यु एव भविष्यति।

ङ. त्वं तु जानासि एव यत् अहम् अन्तः **न** आगमिष्यामि।

च. शृगालवार्तां श्रुत्वा सिंह किञ्चित् कालं मौनं तिष्ठति पुनः **च** उच्चैः वदति।

छ. यावत् अहं न आगच्छेयं **तावत्** त्वया अत्रैव स्थातव्यम्।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

14 श्रवणकुमारः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. राजा दशरथः पिपासया व्याकुलो भूत्वा नद्याः तीरम् अगच्छत्।

ख. स्व पिपासिताभ्यां पितृभ्यां जलमानेतुं श्रवणः नदीतीरम् अगच्छत्।

ग. बिद्धं श्रावणकुमारं दृष्ट्वा राजा दशरथः दुःखितः अभवत्।

घ. श्रवणकुमारः दशरथम् अकथयत् यत् हे राजन्! मम प्राणाः निर्गच्छन्ति। भवान् मम मात्रे पित्रे च जलं नीत्वा गच्छतु।

ङ. श्रवणकुमारस्य पितरौ दशरथं अकथयताम्—"राजन्! यथा अद्य आवां पुत्रवियोगेन प्राणान् त्यजावः तथैव त्वमपि पुत्र वियोगेन स्व प्राणान् त्यक्ष्यसि।"

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. एकदा सः **आखेटाय** वनम् अगच्छत्।

ख. सः **पिपासया** व्याकुलः अभवत्।

ग. सः स्व **पितरं तीर्थयात्रां** कारयितुम् आगतः आसीत्।

घ. तस्य **पितरौ** अन्धौ आस्ताम्।

ङ. श्रवणं दृष्ट्वा सः महत् **दुःखितः** अभवत्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. गम्   ख. i. सर्वनाम   ग. i. क्त्वा

4. निम्नलिखितान् शब्दान् संशोधयत।

उत्तरम्–

प्राणा	=	**प्राणाः**	जलारथम्	=	**जलार्थम्**
भ्रमण्	=	**भ्रमणम्**	व्रिद्धौ	=	**वृद्धौ**
तथेव	=	**तथैव**	भक्ती	=	**भक्तिः**

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. जलमानेतुम् = **जलम् + आनेतुम्**

ख. यथैव = **यथा + एव**

ग. पापोऽयम् = **पापः + अयम्**

घ. ताभ्यामपि = **ताभ्याम् + अपि**

ङ. बिद्धोऽसि = **बिद्धः + असि**

6. उचितैः क्रियारूपैः वाक्यानि पूरयत।

उत्तरम्– क. राजा दशरथः भ्रमणाय वनम् **आगच्छत्**।

ख. तौ शुकौ बुभुक्षया व्याकुलौ **आस्ताम्**।

ग. सः घटे पाषाणखण्डान् **क्षिपति**।

घ. तौ अपि स्व प्राणान् **अत्यजताम्**।

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वने बहु दूरं निर्गमनेन राजा दशरथः मार्गम् अविस्मरत्।

ख. तत्समये श्रवणकुमारः स्व पितृभ्यां सह नदीतटे स्थितः आसीत्।

ग. बाणेन बिद्धं श्रवणं दृष्ट्वा राजा दशरथः महत् दुःखितः अभवत्।

घ. हे राजन्! मम प्राणाः निर्गच्छन्ति।

ङ. मां क्षम्यतां भद्रजन! अज्ञानतया मत् पापोऽयम् अभवत्।

च. एतत् उक्त्वा तौ अपि प्राणान् अत्यजताम्।

8. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिम्, वचनं लिङ्गं च लिखत।

उत्तरम्– क. तृतीया   एकवचनम्   स्त्रीलिङ्गम्

ख. प्रथमा द्विवचनम् पुंल्लिङ्गम्
ग. द्वितीया एकवचनम् स्त्रीलिङ्गम्
घ. तृतीया एकवचनम् नपुंसकलिङ्गम्
ङ. चतुर्थी एकवचनम् स्त्रीलिङ्गम्, पुंल्लिङ्गम्

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. सः स्व पाठम् **अविस्मरत्**।
ख. श्रवणः स्व पितरौ तीर्थयात्रां **कारयितुम्** आगतः आसीत्।
ग. दशरथः ध्वनिम् **अनुसृत्य** बाणम् अमुञ्चत्।
घ. पापोऽयं मया **कृतः**, क्षम्यताम्।
ङ. सः जलं **नीत्वा** तयोः समीपम् अगच्छत्।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

15 विभिन्नाः व्यवसायिनः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. अध्यापकः छात्रान् अध्यापयति राष्ट्रस्य च निर्माणं करोति।
ख. रुग्णजनान् औषधादिकं दत्वा रोगमुक्तं करणं चिकित्सकस्य कार्यम् इति।
ग. आरक्षकस्य सहायतया जनाः भयमुक्ताः भवन्ति।
घ. कृषकेन परिश्रमपूर्वकम् उत्पादेभ्यः बीजेभ्यः वयम् अन्नादिकं प्राप्नुमः।
ङ. काष्ठैः मञ्च, आसन्दिका, पेटिका, काष्ठासनम् इत्यादिकं निर्मीयते।
च. वस्त्रैः वयं स्व शरीरम् उष्णतया शीतादिना च रक्षामः।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. एषः छात्रान् **अध्यापयति**।
ख. आरक्षकः **जनान्** रक्षति।
ग. कृषकः हलेन **क्षेत्राणि कर्षति**।
घ. एतेषामपि बहुषु **कार्येषु उपयोगं** भवति।
ङ. **उष्णतया शीतेन** च स्व शरीरं **रक्षामः**।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. लिखित्वा ख. ii. निर् ग. iii. कठोरः

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. श्रावयति ख. ददाति ग. कर्षाति
घ. निर्मापयति

5. उचितं मेलनं कुरुत।

उत्तरम्– क. कृषकः iii. **कृषिकार्यं करोति।**
ख. आरक्षकः v. **जनान् रक्षति।**

ग. सौचिक: — vi. **वस्त्राणि सीव्यति।**
घ. चिकित्सक: — iv. **चिकित्सां करोति।**
ङ. तक्षक: — i. **काष्ठवस्तूनि निर्मापयति।**
च. कुम्भकार: — ii. **मृत्तिकापात्राणि निर्मापयति।**

6. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– क. करणकारकम् ख. सम्बन्धभाव:
ग. कर्ताकारकम् घ. कर्मकारकम्

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. अस्माकं विद्यालयस्य सर्वा: अध्यापिका: स्नेहेन पाठयन्ति।
ख. आरक्षका: देशस्य आन्तरिकां सुरक्षां कुर्वन्ति।
ग. चिकित्सक: उपचारं करोति।
घ. एतेषामपि बहुषु कार्येषु उपयोगं भवति।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

16 पत्रलेखनम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. भावेशेन पत्रं दिल्लीत: लिखितम्।
ख. देहलीनगरं अतीव सुन्दरम् अस्ति।
ग. कुतुबमीनार: देहली नगरे अस्ति।
घ. पाण्डवकालस्य स्मरणं प्रतिजनं पराकाष्ठां नयति।
ङ. भावेश: निश्चयं कृतं यत् यदपि द्रष्टव्यम् अस्ति तत्सर्वं पदाति एव द्रक्ष्यामि।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. तव **वार्ताम्** अनुसृत्य अहम् अत्र **अद्य प्रात:** एव आगत:।
ख. **हस्तिनापुरं** तु मेरठमण्डले अस्ति।
ग. पाण्डवकालस्य स्मरणम् अपि प्रतिजनं **पराकाष्ठां** नयति।
घ. अत्र तु अस्मिन् मासे **सूर्यस्त आतपेन** अतीव घर्म: भवति।
ङ. अहं न अश्वरथेन **भ्रमामि** न च 'मोटर' इति नाम्ना प्रसिद्धेन **तैलयानेन**।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. ल्यप् ख. i. आत्मनेपदी ग. ii. अपि

4. सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत।

उत्तरम्– प्रात: + एव = **प्रातरेव**
महा + आशय: = **महाशय:**
नमस्कारम् = **नम: + कारम्**

पठनञ्च	=	**पठनम् + च**
किञ्चिदपि	=	**किञ्चित् + अपि**
भ्रमणम् + अपि	=	**भ्रमणमपि**
अस्मात् + अपि	=	**अस्मात्दपि**
मनोहरम्	=	**मनः + हरम्**
तत्सर्वम्	=	**तत् + सर्वम्**
क्षेत्रेष्वपि	=	**क्षेत्रेषु + अपि**
प्रसिद्धम् + आसीत्	=	**प्रसिद्धमासीत्**
सर्वानपि	=	**सर्वान् + अपि**

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. अहम् अद्यैव प्रातः दिल्लीं प्रति आगतः अस्मि।

ख. इतः अहम् अमृतसरं गमिष्यामि।

ग. देहलीनगरं 'इन्द्रप्रस्थ' अपि कथ्यते।

घ. मुकुन्दजैनः अस्य नगरस्य धनाढ्यः जनः अस्ति।

ङ. अहं गृहमागत्य पत्रं लेखिष्यामि।

6. निम्नलिखितानां क्रियापदानां मूलधातुम्, लकारम्, पुरुषं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	क्रियापदम्	मूलधातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
क.	क्रीणामि	**क्री**	**लट् लकारः**	**उत्तम पुरुषः**	**एकवचनम्**
ख.	भ्रमति	**भ्रम्**	**लट् लकारः**	**प्रथम पुरुषः**	**एकवचनम्**
ग.	गमिष्यामि	**गम्**	**लृट् लकारः**	**उत्तम पुरुषः**	**एकवचनम्**
घ.	आसीत्	**अस्**	**लङ् लकारः**	**प्रथम पुरुषः**	**एकवचनम्**
ङ.	इच्छामि	**इष्**	**लट् लकारः**	**उत्तम पुरुषः**	**एकवचनम्**

7. निम्नलिखितानां पदानां मूलशब्दम्, विभक्तिं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
क.	स्थानात्	=	**स्थानम्**	**पञ्चमी**	**एकवचनम्**
ख.	नाम्ना	=	**नामन्**	**तृतीया**	**एकवचनम्**
ग.	पाण्डवानाम्	=	**पाण्डव**	**षष्ठी**	**बहुवचनम्**
घ.	मनः	=	**मनस्**	**प्रथमा, द्वितीया**	**एकवचनम्**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. वस्त्रमिदं साधुतया **द्रष्टव्यं** यत् कस्मादपि कर्तितं न भवेत्।

ख. अहमत्र **प्रातः** एव आगतोऽस्मि।

ग. आपणात् शाकफलानि **क्रीत्वा** आनय।

घ. पितामहं प्रसन्नं दृष्ट्वा पौत्रः अति **प्रसन्नः** अभवत्।

ङ. अहं पाण्डवनगरमपि **द्रष्टुं** गमिष्यामि।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

17 भ्रातृभक्तिः

अभ्यासः

1. निम्नलिखतानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. भरतः श्रीरामम् अन्वेषयति।

ख. भरतः स्वात्मने निर्घृणः, कृतघ्नः, तुच्छः, दुस्साहसी, भक्तिहीनादीन् शब्दान् प्रयोजयति।

ग. भरतस्य स्वरसंयोगः श्रीरामस्य हृदयं क्लेदयति।

घ. भरतः श्रीरामम् आलिङ्गयति।

ङ. भरतः श्रीरामस्य पादुके प्रणताय वरं याचते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. क्व तत्र भवान् **ममार्यो रामः**?

ख. तिष्ठतु तात! अहमेव **निवेदयिष्ये पितृवचनकराय** राघवाय।

ग. इदं शरीरं **प्रहलादय**।

घ. **पितुर्नियोगात्** अहं वनमागतः।

ङ. आर्य! **अन्यमपि वरं** हर्तुमिच्छामि।

3. सम्यक् उत्तरं (✓) चिह्नाङ्कितं कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. कहाँ   ख. i. आत्मनेपदी

ग. iii. नपुं० तृतीया विभक्तिः

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. प्रविशति   ख. निवेद्यते   ग. तिष्ठति

घ. अभिवादये   ङ. स्थास्यामि

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. ममार्यो = **मम + आर्यो**

ख. किमिति = **किम् + इति**

ग. क्लेदयतीव = **क्लेदयति + इव**

घ. मैवम् = **मा + एवम्**

ङ. अभिषेकोदकम् = **अभिषेक + उदकम्**

6. निम्नलिखितानां विग्रहाणां समस्तपदं लिखत।

उत्तरम्– **विग्रहः** **समस्तपदम्**

क.	भ्रात्रे: भक्ति:	=	**भ्रातृभक्ति:**
ख.	न बान्धव: यस्य	=	**अबान्धव:**
ग.	रामस्य पश्चात्	=	**अनुरामम्**
घ.	प्रिय: साहस: यस्मै स:	=	**प्रियसाहस:**
ङ.	राम: च लक्ष्मण: च	=	**रामलक्ष्मणौ**
च.	शरणम् आगत:	=	**शरणागत:**

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. रथेन भरत: आश्रमे प्रविशति।

ख. सीतालक्ष्मणाभ्यां सह राम: प्रविशति।

ग. भरत राममुपगम्य अभिवादयते।

घ. अहं भवत: सेवक: भरत: अस्मि।

ङ. अहं भवत: नाम्ना राज्यस्य रक्षां करिष्यामि।

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. त्वम् अधुना **क्व** गच्छसि?

ख. हे प्रभु! क्षम्यताम्! अहं **कृतघ्न:** अस्मि।

ग. आगच्छ वत्स! **प्रह्लादय** मे हृदयम्।

घ. **प्रयच्छ** मे स्व पादुके।

ङ. अहं तत्र **देहेन** अत्र च मनसा स्थास्यामि।

च. किं **भवान्** माम् अनुग्रहीष्यति?

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

18 रूपाणि प्रत्ययाश्च

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

1 प्रार्थना

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्ननाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. पाठानुसारेण ईश्वरः अस्माकं पिता धरा च अस्माकं जननी अस्ति।

ख. सभी सुखी हों, सभी निरोग (स्वस्थ) हों, सभी कल्याण (अच्छाइयों) को देखें, कोई भी दुःख का भागी न हो अर्थात सब ओर प्रसन्नतापूर्ण वातावरण हो।

ग. बालकाः ईश्वरस्य शरणं ब्रजन्ति।

घ. बालकाः बलं देशरक्षार्थं याचन्ते।

2. श्लोक पङ्क्ति पूरयत।

उत्तरम्– क. **सुतास्ते** वयं शूरवीराः भवाम।

ख. तदेकं **जगत् साक्षिरूपं** नमामः।

ग. नमस्तेऽस्तु **देवेश बुद्धिं च** यच्छ।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नांकितं (✓) कुरूत।

उत्तरम्– क. iii स ख. i स्त्रीलिङ्गम् ग. ii दृश्

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वयं शूरवीराः भवाम।

ख. वयं स्व गुरूजनान् नमाम।

ग. हे ईश्वर! बुद्धिं बलं च मे इच्छ।

5. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. एक ईश्वर हमारे पिता हैं, एक ही हमारी माता पृथ्वी है।

ख. धर्म के मार्ग से जिसको प्राप्त किया जा सकता है, उस (प्रभु) को मैं सदा नमन करता हूँ।

ग. गुरूजनों और माता–पिता को भी नमन करते हैं।

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. अहं प्रभुं **शरणं** ब्रजामि।

ख. प्रभो! देशरक्षार्थं **बलं** मे प्रयच्छ।

ग. वयं **सर्वे** शूरवीराः भवाम।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

2 डॉ० ए०पी०जे० कलामः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. पाठानुसारं वैज्ञानिकप्रगतौ डॉ० ए०पी०जे० अब्दुलकलाम महाभागस्य महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते।

ख. यदा भारतदेशः पोखरणबमविस्फोटेन परमाणुशक्तिमतां देशानां कोटौ समाविष्टः तदा डॉ० कलाममहोदयस्य चर्चा निखिले विश्वे अभवत्।

ग. अस्य महाभागस्य जन्म 15 अक्टूबर, 1931 तमे वर्षे तमिलनाडुप्रदेशस्य रामेश्वरम नाम्नि नगरे सामान्ये मुस्लिमपरिवारेऽभवत्।

घ. वैज्ञानिकश्रेष्ठ महापुरुषोऽयं सद्व्यवहारशीलः, विद्वान, चिन्तकः, देशभक्तः सर्वेषाम् आदर्शकल्पः विद्यते।

ङ. अयं महाभागः प्रक्षेपास्त्राणां निर्माणे दक्षः आसीत्।

च. भारतदेशस्य वैज्ञानिकप्रगतौ अभूतपूर्वं योगदानमवेक्ष्य एव भारतसर्वकारः डॉ० कलाममहोदयाय भारतरत्नं प्रदत्तवान्।

छ. अधुनापि डॉ० कलामहाभागः छात्राणाम्, वैज्ञानिकानाम् विदुषाम्, चिन्तकानां समाजसेविनां च आदर्शः वर्तते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अस्य महाभागस्य जन्म **सामान्ये मुस्लिम** परिवारे अभवत्।

ख. असौ निरन्तरं **नूतनाः गवेषणाः** कृत्वा **स्व शिक्षकानपि** आश्चर्यचकितम् अकरोत्।

ग. एषः **वैज्ञानिकमूर्धन्यः प्रक्षेपास्त्राणां** निर्माणे दक्षः आसीत्।

घ. अधुना भारत देशः **उपग्रहाणां प्रक्षेपणे** समर्थः अस्ति।

ङ. धन्यः खलु **कलाममहोदयः** धन्या चेयं **भारतभूः**।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. तमिलनाडुप्रदेशे ख. i. विज्ञानशिक्षकस्य

ग. iii. 27 जौलाई, 2015 तमे वर्षे

4. अव्ययपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. यावतीं, तावतीं, अपि ख. सर्वदा, एव ग. यदि तर्हि

घ. यदा, तदा ङ. अधुना

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, वचनं लिङ्गं च लिखत।

उत्तरम्–

पदम्		विभक्तिः	वचनम्	लिङ्गम्
क. प्रगतौ	=	**सप्तमी**	**एकवचनम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
ख. देशानाम्	=	**षष्ठी**	**बहुवचनम्**	**पुंल्लिङ्गम्**

ग.	कोटौ	=	**सप्तमी**	**एकवचनम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
घ.	जन्म	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**एकवचनम्**	**नपुसंकलिङ्गम्**
ङ.	कक्षासु	=	**सप्तमी**	**बहुवचनम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
च.	राष्ट्रैः	=	**तृतीया**	**बहुवचनम्**	**पुंल्लिङ्गम्**

6. विशेषणानि विशेष्यैः सह योजयत।

उत्तरम्–

	विशेषणानि		**विशेष्याणि**
क.	सामान्ये	v.	**परिवारे**
ख.	महत्त्वपूर्णम्	iii.	**योगदानम्**
ग.	नूतनाः	vi.	**गवेषणाः**
घ.	महत्	ii.	**अवदानम्**
ङ.	महत्त्वपूर्णाः	iv.	**उपलब्धयः**
च.	निखिले	i.	**विश्वे**

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्–

क.	चाऽसौ	=	**च + असौ**
ख.	महोदयः	=	**महा + उदयः**
ग.	विशेष	=	**वि + शेष**
घ.	शास्त्रेऽभवत्	=	**शास्त्रे + अभवत्**
ङ.	इत्यादीनि	=	**इति + आदीनि**
च.	प्रक्षेपास्त्राणि	=	**प्रक्षेप + अस्त्राणि**
छ.	सर्वेभ्यश्च	=	**सर्वेभ्यः + च**

8. विपरीतार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

इदानीम्	=	**तदानीम्**	देशभक्तः	=	**देशद्रोही**
विद्वान्	=	**मूर्खः**	यथा	=	**तथा**
परिश्रमशीलः	=	**अलसः**	श्रीमती	=	**श्रीमान्**
दुर्भाग्यम्	=	**सौभाग्यम्**	जीवनम्	=	**मृत्युः**
सफलताम्	=	**असफलताम्**			

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

3 राष्ट्रभक्तिः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. यस्मिन् देशे मानवः जन्म प्राप्नोति, तं देशं प्रति तस्य स्वाभाविकी प्रीतिः भवति।

ख. सर्वमपि सुखं तृणवत् परित्यज्य जीवनपर्यन्तं देशभक्ताः देशस्य सेवां कृतवन्तः।

ग. चन्द्रशेखरभगतसिंह प्रभृतयो देशभक्ताः राष्ट्रस्य रक्षार्थं स्व प्राणानां बलिदानम् अकुर्वन्।

घ. यः नरः स्व राष्ट्रं प्रति अनुरागं न कुरुते, तस्य जन्म निरर्थकम् अस्ति।

ङ. ये जनाः देशभक्ताः न भवन्ति, ते सदैव धिक्पात्रतां यान्ति।

च. राष्ट्रं प्रति अस्माकं कर्तव्यम् अस्ति यत् वयं देववत् स्व राष्ट्रस्य सेवां कुर्याम, यदि कश्चित् शत्रुदेशः अस्माकं देशस्योपरि आक्रमणं कुर्यात् तु वयं प्राणपणेनापि तस्य स्वतन्त्रतायाः रक्षां कुर्याम।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. तैः सर्वमपि सुखं **तृणवत्** परित्यक्तम्।

ख. पशुपक्षिषु अपि स्वदेशे **अनुरागो** दृश्यते।

ग. देशभक्ताः देशस्य रक्षार्थं **बलिदानं** कुर्वन्ति।

घ. वयं प्राणपणेन स्व राष्ट्रस्य **रक्षां** कुर्याम।

ङ. राष्ट्रभक्ताः सदा **सम्मानं** प्राप्नुवन्ति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. नपुंसकलिङ्गम्   ख. iii. क्तवतु

ग. ii. अव्ययम्

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. सदैव = **सदा + एव**

ख. स्वतन्त्रतायाश्च = **स्वतन्त्रतायाः + च**

ग. प्राणपणेनापि = **प्राणपणेन + अपि**

घ. पर्यन्तम् = **परि + अन्तम्**

ङ. देशस्योपरि = **देशस्य + उपरि**

च. कश्चित् = **कः + चित्**

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वयं स्व मातृभूमेः रक्षायै सदैव तत्पराः तिष्ठेम।

ख. यस्य राष्ट्रस्य अन्नं भुक्त्वा वयं पुष्टाः भवामः, तं राष्ट्रं प्रति प्रेम स्वाभाविकः अस्ति।

ग. चन्द्रशेखर आजादः राष्ट्ररक्षायै प्राणानां बलिदानम् अकरोत्।

घ. राष्ट्रभक्ताः सर्वत्र सम्मानं प्राप्नुवन्ति।

ङ. मातृभूमेः ऋणात् वयं तदैव मुक्ताः भवामः, यदा वयं तं प्रति स्व कर्तव्यान् पूरयामः।

6. विपरीतार्थकान् शब्दान् लिखत।

उत्तरम्– जन्म = **मृत्युः**   सम्मानम् = **अपमानम्**

अनेके = **एकः**   शत्रुः = **मित्रम्**

निरर्थकम्	=	**सार्थकम्**	स्वतन्त्रता	=	**परतन्त्रता**
स्वदेशम्	=	**परदेशम्**	त्यक्त्वा	=	**गृहीत्वा**
सुखम्	=	**दुःखम्**			

7. समानार्थकपदानि लिखत।

उत्तरम्–

मानवः	=	**मनुष्यः**	देशे	=	**राष्ट्रे**
प्रीतिः	=	**स्नेहः**	परित्यज्य	=	**त्यक्त्वा**
सम्मानम्	=	**मानम्**	यातनाम्	=	**कष्टम्**
व्योमे	=	**गगने**	यशः	=	**कीर्तिः**
बलम्	=	**शक्तिः**			

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. महारथी कर्णः गुरोः परशुरामात् धनुर्विद्यायाः शिक्षां **प्राप्नोति**।

ख. सिद्धार्थः गृहं **परित्यज्य** वनं प्रति प्रस्थितवान्।

ग. वर्षाकाले सर्वत्र हरीतिमा **दृश्यते**।

घ. धर्माचारिणः जनाः स्वर्गं **यान्ति**।

ङ. वयं प्राणपणेनापि स्व राष्ट्रस्य रक्षां **कुर्याम**।

च. अनेके वीरमहापुरुषाः भारतभूमौ जन्म **अलभन्**।

9. सर्वनामपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. यः, यस्मिन्, तं, तस्य

ख. अस्य, वयं

ग. अस्माकं, यैः,

घ. ये, ते

ङ. इयमेव, यया, वयं

च. वयं

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

4 आदिकविः वाल्मीकिः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. ऋषिः वाल्मीकिः स्व शिष्यैः सह स्नातुं तमसानद्याः तीरं गच्छति स्म।

ख. स्व सहचरस्य वियोगेन व्याकुलितायाः क्रौञ्च्याः रोदनम्, उच्चैः क्रन्दनं दयनीयां दशां च दृष्ट्वा वाल्मीकिः ऋषिः द्रवितोऽभवत्।

ग. क्रौञ्चीक्रन्दनात् उत्पन्नः शोकः श्लोकरूपेण मुखात् निर्गमनानन्तरं वाल्मीकिः ऋषिः कविपदं प्राप्तवान्।

घ. ब्रह्मणा ऋषिम् आदिशत् यत् रामायणकाव्यस्य रचनां कुरु तस्मिन् च रामचरितं वर्णय येन रामस्य पुण्यं चरितं विदित्वा लोकाः सन्मार्गस्यानुसरणं कुर्युः।

ङ. काव्येऽस्मिन् वाल्मीकिना पितुः आज्ञापालनम्, भ्रातृस्नेहम्, परोपकारः, दया, दाक्षिण्यम्, दीनरक्षा इत्यादिकं वर्णितम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. पुरा **वाल्मीकि** नाम्नः एकः **ऋषिः** आसीत्।

ख. अयम् एव श्लोकः **लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य** आदिकाव्य रचना।

ग. **ब्रह्मा** आकाशवाण्या वाल्मीकिम् आदिशत्।

घ. सैव **वाल्मीकि रामायण** इति नाम्ना प्रख्याता।

ङ. अयं कविः संस्कृतस्य **आदिकविः** तद्रचना **आदिकाव्यं** चोच्यते।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. दयनीया   ख. iii. विज्ञाय

ग. i. कही जाती है

4. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. स्नान करने जाते हुए महर्षि वाल्मीकि ने एक घायल क्रौंच पक्षी को देखा।

ख. दयावान ऋषि व्याकुल क्रौंच पक्षी को देखकर द्रवित हो गए।

ग. ब्रह्मा वाल्मीकि को रामचरित का वर्णन करने के लिए आदेश देते हैं।

घ. आदेश मानकर वाल्मीकि ने श्लोकबद्ध सुंदर रामायण कथा लिखी।

ङ. ये कवि आदिकवि कहलाते हैं।

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	शब्दः		विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
क.	व्याधेन	=	**तृतीया**	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ख.	क्रौञ्च्याः	=	**पञ्चमी, षष्ठी**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ग.	तद्ररचना	=	**प्रथमा**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
घ.	यानि	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**नपुसंकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ङ.	मूल्यानि	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**नपुंसकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**

6. निम्नलिखितानां क्रियापदानां मूलधातुं लकारं च लिखत।

उत्तरम्–

	क्रियापदम्		मूलधातुः	लकारः
क.	आसीत्	=	**अस्**	**लङ्**
ख.	पश्येत्	=	**दृश्**	**विधिलिङ्**
ग.	कुर्युः	=	**कृ**	**विधिलिङ्**
घ.	ददानि	=	**दा**	**लोट्**
ङ.	स्मरिष्यथ	=	**स्मृ**	**लृट्**
च.	अशृणोत्	=	**श्रु**	**लङ्**

7. संज्ञापदेभ्यः उचितानि विशेषणानि लिखत।

उत्तरम्– बिद्धम् पक्षिणम्   **उच्चैः** रोदनम्

दयनीयां	दशाम्	**कारुणिकः**	ऋषिः
तत्	रचना	**रम्या**	रामायणी
अनेकानि	तथ्यानि	**वामनः**	नरः
सघनं	वनम्		

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. क्रन्दनञ्च = **क्रन्दनम् + च**

ख. निरगच्छत् = **निर् + अगच्छत्**

ग. ऋषिरयम् = **ऋषिः + अयम्**

घ. तद्रचना = **तत् + रचना**

ङ. इत्यादीनि = **इति + आदीनि**

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. अहं प्रतिदिनं प्रातः **स्नातुं** नदीतीरे गच्छामि।

ख. बालिकायाः उच्चैः **रोदनं** सर्वेषां जनानां हृदयं पीडयति स्म।

ग. **व्याकुलितायाः** वृद्धायाः करुणाकथां श्रुत्वा सभापतिः अति दुःखितः अभवत्।

घ. भोः वीरवर! कः तव गुरुः कः च **मार्गदर्शकः**?

ङ. राधेयः लोके 'दानवीर कर्ण' इति **नाम्ना** प्रसिद्धः अस्ति।

च. छात्रस्य बुद्धिकुशलतां **विज्ञाय** प्रधानाचार्यः तं पुरस्कृतवान्।

छ. महर्षिणा वाल्मीकिना रचिता रम्या रामायणी कथा विश्वे **प्रख्याता**।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

5 शोभनं करोति

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. प्रजा अतः सन्तुष्टा आसीत् यतोहि राजा तां स्नेहेन पालयति स्म।

ख. बुद्धिसिंहस्य मतम् आसीत् यत् ईश्वरः यत् करोति तत् शोभनम् एव करोति।

ग. नृपस्य छिन्नाम् अङ्गुलिं दृष्ट्वा दस्युराजः अवदत् यत् रे मूर्खाः! मम देवी अङ्गहीनस्य बलिं न वाञ्छति। अतः एनमपि त्यजत।

घ. दस्युराजः बुद्धिसिंहस्य बलिम् अतः न अयच्छत् यतोहि सः पुत्रहीनः आसीत्।

ङ. नृपस्य अङ्गुलि छिन्ना आसीत् अतः सः बलिकार्याय अनुपयुक्तः आसीत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. **पुरातनकाले** कश्चन **नृपः** आसीत्।

ख. ते सर्वे एव **राजभक्ताः** आसन्।

ग. एकदा नृपस्य **अङ्गुलि छिन्ना** जाता।

घ. नृपः **बुद्धिसिंहेन सह** आखेटाय वनम् अगच्छत्।

ङ. ततः प्रभृतिः नृपः **बुद्धिसिंहस्य बहु मानम्** अकरोत्।

3. सम्यक् उत्तरं (✓) चिह्नाङ्कितं कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. पालयति   ख. i. कथितवान्

ग. iii. मध्यमपुरुषस्य

4. मेलनं कुरुत।

उत्तरम्–

क.	राजभक्ताः	iii.	**सचिवाः**
ख.	शान्ता	iv.	**पीडा**
ग.	सन्तुष्टा	v.	**प्रजा**
घ.	क्रुद्धः	ii.	**दस्युराजः**
ङ.	छिन्ना	i.	**अङ्गुली**

5. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. पालयति स्म   ख. आसीत्

ग. मृतः, छिन्ना जाता   घ. गतवन्तौ

6. निम्नलिखितानि वाक्यानि भविष्यत् काले परिवर्तयत।

उत्तरम्– क. नृपः भ्रमणाय वनं गमिष्यति।

ख. दस्युराजः सेवकान् आह्वयिष्यति।

ग. बुद्धिसिंहः उत्तरं दास्यति।

घ. सेवकः बन्दिनम् आनेष्यति।

7. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं वचनं च लिखत।

उत्तरम्– क. द्वितीया एकवचनम्   ख. षष्ठी एकवचनम्

ग. प्रथमा बहुवचनम्   घ. तृतीया एकवचनम्

8. क्रियापदानाम् अर्थं लिखत।

उत्तरम्–

पालयति =	**पालन करता है**	कथितवान् =	**कहा**
अक्रुध्यत् =	**क्रोध किया**	ज्ञास्यति =	**जानेगा**
निवेदयिष्यामि =	**निवेदन करूँगा**	वाञ्छति =	**चाहता है**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

6 सूर्योदयः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. सूर्यः शनैः शनैः उदयति।

ख. प्रात:कालिकं वातावरणं खगानां कलरवैः गुञ्जितं भवति।

ग. भक्ताः स्नात्वा देवालयं गमिष्यन्ति।

घ. सूर्यं विना जीवनम् असम्भवम्।

ङ. भास्करः, भानुः, सहस्रांशुः, रविः इति सूर्यस्य पर्यायवाचि शब्दाः सन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. खगानां कलरवैः **वातावरणं गुञ्जितं** भवति।

ख. **सुगन्धेनपूरितः** वायुः मन्दं मन्दं चलति।

ग. भक्ताः **स्नात्वा** देवालयं गच्छन्ति।

घ. ताः **पाकशालायां** प्रातराशं पचन्ति।

ङ. यः **संसाराय** प्रकाशं यच्छति, तस्मै **सूर्याय** नमः।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. पूर्वदिशि ख. ii. ईश्वरम् ग. iii. प्रकाशम्

4. शब्दार्थान् मेलयत।

उत्तरम्–

क.	शनैः	v.	**धीरे**
ख.	इदानीम्	vi.	**अब**
ग.	क्रीत्वा	ii.	**खरीदकर**
घ.	त्यक्त्वा	i.	**छोड़कर**
ङ.	प्रणम्य	iii.	**प्रणाम करके**
च.	स्मृत्वा	iv.	**याद करके**

5. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. सूर्य के उदित होने पर धरा का संपूर्ण अंधकार नष्ट हो जाता है।

ख. बगीचे में पेड़ों की डालों पर फूल खिल रहे हैं।

ग. सारा बगीचा फूलों से सुगंधित है।

घ. स्त्रियाँ पारिवारिक सदस्यों के लिए स्वादिष्ट व्यंजन पका रही हैं।

ङ. विद्यालय में जाकर छात्र ध्यानपूर्वक पढ़ते हैं और याद करते हैं।

च. लोग घूमने के लिए बगीचे को जाते हैं।

6. उचितैः अव्ययपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. त्वया **अति** शीघ्रम् उत्थातव्यम्।

ख. लघु बालः अन्यैः बालैः **सह** क्रीडति।

ग. वृद्धः **शनैः शनैः** चलति।

घ. मृगाः वनं **प्रति** गच्छन्ति।

ङ. अहं मित्रैः **विना** न क्रीडिष्यामि।

7. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. सूर्यः प्रतिदिनं पूर्वदिशि **उदयति**।

ख. **सर्वत्र** प्रसन्नतायाः वातावरणं भवति वसन्तऋतौ।

ग. भोः पुत्र! अतिथिमहोदयं गन्त्रीस्थलपर्यन्तं **त्यक्त्वा** आगच्छ।

घ. कमलः प्रातःकालतः सायङ्कालपर्यन्तम् अध्ययने **रतः** आसीत्।

ङ. **ततः** सः वनं प्रति प्रस्थितः।

च. अहं भगिनीं **विना** भोजनं न भक्षयिष्यामि।

8. क्रियापदानाम् अर्थं लिखत।

उत्तरम्–

उदयति	=	**उगता है**	नश्यति	=	**नष्ट होता है**
प्रसरति	=	**फैलता है**	उत्तिष्ठन्ति	=	**खड़े होते हैं**
विकसन्ति	=	**खिलते हैं**	पक्ष्यन्ति	=	**पकाएगी**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

7 सारमेयस्य पुच्छम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. सारमेयस्य पुच्छं मट्ठरपन प्रतीकम् अस्ति।

ख. वैज्ञानिकानां कथनमस्ति यत् सारमेयाणां पुच्छानि तेषां मानसिकव्यवहारोद्घाटनं कुर्वन्ति।

ग. स्व मुण्डस्पर्शयुक्तकर्णाभ्याम्, दृढशरीरेण, दृढपुच्छेनयुक्तः सारमेयः स्थानं परित्यक्तुं प्रकटयति।

घ. नीचैकृतकर्णाभ्याम्, भूमौ लुण्ठन्, पुच्छेन मार्जनं कुर्वन् सारमेयः विनम्रतायाः पराकाष्ठां प्रकटयति।

ङ. जिआर्जिओ वेल्लोर्टिगारा महोदयेन 'करेन्ट बायोलोजी' नाम्न्यां पत्रिकायां सारमेयस्य पुच्छपरिभ्रमण सम्बन्धिनं स्वशोधपत्रं प्रकाशितम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. सारमेयः स्व पुच्छेन **मानसिकव्यवहारं** प्रकटीकरोति।

ख. **जिआर्जिओ वेल्लोर्टिगारा महोदयेन** सारमेयस्य पुच्छव्यवहारं प्रकटितम्।

ग. **वैज्ञानिकाः** सारमेयस्य **पुच्छगतिविज्ञाने** नवज्ञानं प्रकाशयन्ते।

घ. **मानवेषु** मस्तिष्कस्य वामभागे **सम्बन्धः, प्रेम परस्परं मेलनं** सन्तुष्ट्यादि सकारात्मकाभिः भावनाभिः मन्यन्ते।

ङ. **भय, वितृष्णा, यतिभावोदासीनता** इव नकारात्मकाभिः भावनाभिः **दक्षिणभागे** व्यवस्थिता।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. नपुंसकलिङ्गम्　　ख. i. सम्बन्धः

ग. iii. क्त

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. बहु प्रयत्ने कृते सति अपि सारमेयस्य पुच्छं सरलं न भवति।

ख. सारमेयः पुच्छं दोलयित्वा स्वभावनां प्रकटयति।

ग. भवान् जानाति; भवता सह मिलित्वा मां कति प्रसन्नता अभवत्!

घ. सारमेयस्य पुच्छे शोधं क्रियते।

ङ. मानवमस्तिष्कस्य वामभागः प्रेमभावनां प्रकटयति।

5. रेखाङ्कितानां पदानां मूलशब्दम्, विभक्तिं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्–

क.	सारमेय	**षष्ठी**	**पुंल्लिङ्गम्**
ख.	भावना	**द्वितीया**	**स्त्रीलिङ्गम्**
ग.	कृतकर्ण	**तृतीया**	**पुंल्लिङ्गम्**
घ.	पाद	**तृतीया**	**पुंल्लिङ्गम्**
ङ.	सारमेय	**प्रथमा**	**पुंल्लिङ्गम्**

6. निम्नलिखितेभ्यः वाक्येभ्यः सर्वनामपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. तेषां, इदं, तेषां　　ख. ते, तस्य

ग. इदम्　　घ. एतेन

7. सन्धिविच्छदं कुरुत।

उत्तरम्–

क.	प्रयत्नेऽपि	=	**प्रयत्ने + अपि**
ख.	कथनमिदम्	=	**कथनम् + इदम्**
ग.	व्यवहारोद्घाटनम्	=	**व्यवहार + उद्घाटनम्**
घ.	अन्येऽपि	=	**अन्ये + अपि**
ङ.	तच्च	=	**तत् + च**
च.	इतस्ततः	=	**इतः + ततः**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. हे मित्र! एतेषां शाकफलादीनां भक्षणं **सरलं** नास्ति।

ख. शीघ्रम् इतः चल, **अन्यथा** साधु न भविष्यति।

ग. दुर्योधनेन स्व दुष्टतायाः **पराकाष्ठा** अतिक्रमिता।

घ. यदि त्वमिदं पुस्तकं न पठसि **तर्हि** मह्यं देहि।

ङ. जिआर्जिओ महोदयेन सारमेयानां पुच्छपरिभ्रमणसम्बन्धिनं स्व **शोधपत्रम्** प्रकाशितम्।

च. प्रकृतिरियं वनवधू **इव** अलङ्कृता अस्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

8 सुभाषितानि

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. विद्यया, तपसा, दानेन, ज्ञानेन, शीलेन, गुणेन धर्मेण च ये हीनाः भवन्ति, ते भूवि भारभूताः।

ख. शरीरं परोपकाराय अस्ति।

ग. सत्सङ्गतेः बहवः लाभाः सन्ति, तद्यथा बुद्धेः जडतां हरति, वाचि सत्यतां सिञ्चति, मानम् उन्नयति, पापं दूरी करोति, चेतः प्रसादयति कीर्तिं च दिक्षु तनोति।

घ. विपत्तौ धैर्यवान्, सम्पन्नतायां क्षमावान्, सभायां वाक्पटुः, युद्धे पराक्रमः यशः च, वेदादिशास्त्राणां व्यसनी इति प्रकृतिः महात्मनाम्।

ङ. नीतिज्ञाः निन्दन्तु प्रशंसां वा कुर्वन्तु, लक्ष्मीः (धनम्) यथेष्टम् आगच्छेत् गच्छेत् वा मरणम् अद्यैव भवेत् अन्यत् समयानन्तरं वा परं धीराः न्यायात् पथः पदमेकमपि न प्रविचलन्ति।

2. श्लोकपङ्क्तीः पूरयत।

उत्तरम्– क. ते **मृत्युलोके** भुवि **भारभूताः मनुष्यरूपेण** मृगाश्चरन्ति।

ख. **परोपकाराय** फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय **वहन्ति नद्यः**।

ग. **चेत**ः प्रसादयति दिक्षु **तनोति कीर्तिम्**।

घ. विपदि **धैर्यमथाभ्युदये क्षमा** सदसि वाक्पटुता **युधि विक्रमः**।

ङ. **न्यायात् पथः** प्रवचिलन्ति **पदं न** धीराः।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. सर्वनाम   ख. iii. सप्तमी

ग. ii. दिशाओं में

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. नदीनां जलं परोपकाराय भवति।

ख. इदं शरीरम् अस्मान् परोपकारादिभ्यः शुभकार्येभ्यः लब्धम् अस्ति।

ग. सज्जनानां सङ्गतिः मानवं उन्नतिपथे नयति।

घ. विपत्तौ धैर्यवान् महात्मनां प्रकृतिः अस्ति।

ङ. धीराः पुरुषाः निन्दायां स्तुतौ च सममेव तिष्ठन्ति।

5. क्रियापदानां मूलधातवः लिखत।

उत्तरम्–

सिञ्चति	=	**सिञ्च्**	तनोति	=	**तन्**
हरति	=	**हृ**	कथय	=	**कथ्**
चरन्ति	=	**चर्**	गच्छतु	=	**गम्**

वहन्ति	=	**वह्**	दुहन्ति	=	**दुह्**
नमन्तु	=	**नम्**			

6. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– क. सम्प्रदानकारकम् ख. अधिकरणकारकम्

ग. सम्बन्धभावः घ. सम्बन्धभावः

ङ. अपादानकारकम्

7. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– क. मृगाः + चरन्ति = **मृगाश्चरन्ति**

ख. मान + उन्नतिम् = **मानोन्नतिम्**

ग. गुणान् + अतीत्य = **गुणानतीत्य**

घ. अभिरुचिः + व्यसनम् = **अभिरुचिर्व्यसनम्**

ङ. सिद्धम् + इदम् = **सिद्धमिदम्**

च. देवम् + अपि = **देवमपि**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. प्रातःकाले भ्रमणेन **शरीरं** स्वस्थं तिष्ठति।

ख. गुरुं विना **ज्ञानं** न लभते।

ग. सत्सङ्गतिः **वाचि** सत्यतां सिञ्चति।

घ. हे राजन्! अस्य बालस्य अपराधं **क्षमा** करोतु।

ङ. **यदि** त्वं न गन्तुं शक्नोषि तु अहं गमिष्यामि तत्र।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

9 प्रार्थना

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. बुद्धदेवः धेनुं पूर्णस्नेहेन प्राणपणेन च पालयति स्म।

ख. केनापि चौरेण बुद्धदेवस्य धेनु अपहृता अतः सः धेनुं क्रेतुं गच्छति।

ग. इयं धेनुः तु मम पार्श्वे बहु वर्षेभ्यः अस्ति इत्युक्त्वा चौरः धेनोः स्वामित्वं दर्शयति।

घ. नहि, धेनुः काणा नासीत्।

ङ. चौरस्य असत्यसम्भाषणस्य प्राकट्ये सर्वे करतलध्वनिं कुर्वन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. पुरा **बुद्धदेवो** नाम्नः कश्चित् **कृषीवलः** आसीत्।

ख. स्वकीयां कृष्णाम् **अप्राप्य** सः अतीव **दुःखितः** भवति।

ग. भो! इयं धेनुः **बहु वर्षेभ्यः** मम पार्श्वे अस्ति।

घ. वामेन लोचनेन **काणा** एषा धेनुः।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. हृ ख. iii. अधि ग. iii. अन् + ल्यप्

4. विशेषणानि पृथक् कुरुत।

उत्तरम्– दुःखितः कृषकः = **दुःखितः** शोभना धेनुः = **शोभना**

सम्यक् परिचितः = **सम्यक्** सम्भ्रान्तः चौरः = **सम्भ्रान्तः**

5. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिङ्गं च लिखत।

उत्तरम्– क. अधिकरण कारकम् स्त्रीलिङ्गम्

ख. अधिकरण कारकम् नपुंसकलिङ्गम्

ग. करण कारकम् नपुंसकलिङ्गम्

घ. अपादान कारकम् पुंल्लिङ्गम्

6. समानार्थकपदानि लिखत।

उत्तरम्– गृहे = **गेहे** कृषकः = **कृषीवलः**

गौः = **धेनुः** अक्ष्णा = **चक्षुषा**

अनृतम् = **असत्यम्** शीघ्रम् = **त्वरितम्**

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. मम गेहे एका सरला सुन्दरा च धेनुः अस्ति।

ख. कश्चित् चौरः धेनुं हृत्वा अनयत्।

ग. इयं धेनुः तु मम पार्श्वे बहु वर्षेभ्यः अस्ति।

घ. सैनिकः चौरं गृहीत्वा अनयन्।

ङ. अहं सत्यं वदामि, अहं चौरः नास्मि।

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. प्रत्येकः जनः स्व सन्ततिं **स्नेहेन** पालयति।

ख. **नूनम्** एषा धेनु ममैव अस्ति।

ग. अहमद्य वस्त्राणि **क्रेतुं** हट्टं गमिष्यामि।

घ. **सम्यक्** प्रकारेण दृष्ट्वा वद यत् एषा काणा अस्ति न वा।

ङ. अधुना **सिद्धं** यत् त्वम् असत्यमपि वदसि।

च. राजपुरुषाः तं **चौरं** निगृहीतवन्तः।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

10 भारतीया संस्कृतिः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. अतीव वैविध्यमयी अस्ति भारतीया संस्कृतिः।

ख. नानारूपेषु प्रवर्तमाना इयं भारतीया संस्कृतिः स्वकीयैः अद्भुतैः गुणैः विश्वे लब्धप्रतिष्ठा वर्तते।

ग. अस्माकं देशे नाना मतमतान्तरानुयायिनः विविधवेशभूषा भाषाचारविचारवन्तः जनाः निवसन्ति।

घ. हिन्दवः श्रुतिषु स्मृतिषु च विश्वसन्ति मन्दिरेषु च ईशस्तुतिं कुर्वन्ति।

ङ. कमलमन्दिरं बहाईधर्मावलम्बिनाम् उपासनाविधिं दर्शयति।

च. भारतीयसंस्कृतौ विविधानां धर्माणां सम्मतयः, महापुरुषाणां जीवनपद्धतयः, अनेकेषां ग्रन्थानां सूक्तयः अनेकाः नीतयश्च समाविष्टाः सन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. विश्वस्य **प्राचीनतमासु संस्कृतिषु** अस्याः गणना भवति।

ख. वस्तुतः अनयैव भारतस्य **प्रतिष्ठा अखिले संसारे** वर्तते।

ग. अत्र सर्वेषामपि **धर्माणां पूजापद्धतयः** भिन्नाः सन्ति।

घ. हिन्दवः **श्रुतिषु स्मृतिषु** च विश्वसन्ति।

ङ. सिक्खाः **गुरुद्वारेषु गुरुग्रन्थं** गुरून् च पूजयन्ति।

च. अस्माकं संस्कृतौ सर्वेषामपि **महापुरुषाणां समादरः** समानरूपेण तिष्ठति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. उभे ख. ii. भिन्नाः ग. iii. बहाईधर्मस्य

4. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

क.	सप्तमी	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
ख.	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
ग.	सप्तमी	स्त्रीलिङ्गम्	बहुवचनम्
घ.	षष्ठी	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
ङ.	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
च.	प्रथमा	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्

5. विशेषणानि विशेष्यैः सह मेलयत।

उत्तरम्–

	विशेषणानि		**विशेष्याणि**
क.	विविधैः	vi.	**धर्मैः**
ख.	सर्वासाम्	iv.	**पद्धतीनाम्**
ग.	अनेकैः	iii.	**समुदायैः**
घ.	अद्भुतैः	v.	**गुणैः**
ङ.	निखिले	i.	**विश्वे**
च.	सर्वेषाम्	ii.	**महापुरुषाणाम्**

6. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– क. यथा + उक्तम् = **यथोक्तम्**

ख. सर्वैः + एव = **सर्वैरेव**

ग. धर्म + अवलम्बिभिः = **धर्मावलम्बिभिः**

घ. यथा + उद्यानम् = **यथोद्यानम्**

ङ. च + अपि = **चापि**

7. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. वर्तते ख. करोति ग. ध्यायन्ति

घ. तिष्ठन्ति ङ. सन्ति

8. निर्देशमनुसृत्य रूपाणि पूरयत।

उत्तरम्–

शब्दरूपम्	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
मति (प्रथमा)	**मतिः**	मती	**मतयः**
रति (प्रथमा)	**रतिः**	**रती**	रतयः
श्रुति (द्वितीया)	श्रुतिम्	**श्रुती**	श्रुतीः
धृति (द्वितीया)	धृतिम्	**धृती**	**धृतीः**
कृति (तृतीया)	**कृत्या**	**कृतिभ्याम्**	कृतिभिः
स्तुति (तृतीया)	**स्तुत्या**	स्तुतिभ्याम्	**स्तुतिभिः**
बुद्धि (चतुर्थी)	बुद्धये	**बुद्धिभ्याम्**	बुद्धिभ्यः
शुद्धि (चतुर्थी)	**शुद्धये**	**शुद्धिभ्याम्**	शुद्धिभ्यः

9. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. भारतीया संस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनासु संस्कृतिषु एका अस्ति।

ख. स्वकीयैः अदभुतैः गुणैः एव एषा अद्य विश्वे प्रतिष्ठिता वर्तते।

ग. भारतवर्षे सर्वधर्माणां जनाः सहैव वसन्ति।

घ. विविधाः भाषाभाषिणः भूते सति अपि अत्र एकतायाः दर्शनं भवति।

ङ. भारतीया संस्कृतिः जीवनोपयोगिभिः अनेकाभिः सूक्तिभिः नीतिभिश्च परिपूर्णा अस्ति।

10. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. अभय! एकतः शतपर्यन्तं संस्कृते **गणना** कुरु।

ख. इयं संस्कृतिः वैदिककाले आर्यजनैः **प्रवर्तिता**।

ग. मध्यकाले अनेकैः समुदायैः सम्प्रदायैश्चापि इयं **प्रवर्धिता**।

घ. बौद्धजनाः भगवन्तं बुद्धं **ध्यायन्ति**।

ङ. भारतीय संस्कृतौ ज्ञानप्रदाः **सूक्तयः** सन्ति।

च. भारतीयाः सर्वेषाम् उत्सवेषु समानरूपेण **प्रमुदिताः** भवन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

11 अस्माकं जीवनम्–वृक्षाः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. वृक्षाः सर्वेभ्यः जीवेभ्यः जीवनं ददति, अतः एते अस्माकं जीवनस्य आधाराः सन्ति।

ख. वृक्षाः अस्मभ्यं शुद्ध वायुम्, भोजनम्, औषधम्, छायाम्, आश्रयं च यच्छन्ति।

ग. तरुः, पादपः, द्रुमः, विटप्, शाखिन् इति पर्यायाः वृक्षस्य।

घ. केचित् फलवन्तः वृक्षाः केचिच्च केवलं पुष्पिताः छायाप्रदाश्च; इत्येतौ द्वौ प्रकारौ स्तः वृक्षस्य।

ङ. अश्वत्थवृक्षः दिवानक्तम् ओषजनं त्यजति।

च. पिप्पलवटशाल्मलिशिंशपदेवदारपलाशवृक्षा इति छायाप्रदाः वृक्षाः।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. पृथिव्याम् अनेकानि **रत्नानि सन्ति**।

ख. एते जीवान् **बहूपकुर्वन्ति**।

ग. एते वृक्षाः **छायाम्** अपि यच्छन्ति।

घ. एतेषु केचित् वृक्षाः **विशालाकाराः** भवन्ति।

ङ. खगाः वृक्षेषु **नीडानि** रचयन्ति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. वृक्षैः विना   ख. ii. वृक्षेषु

ग. iii. शोधयन्ति

4. अव्ययपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. —   ख. विना   ग. च

घ. केचित्,च   ङ. पूर्वं, पश्चाच्च

5. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. **तेषु** वृक्षेषु खगाः स्वकीयानि नीडानि रचयन्ति।

ख. एतेभ्यः वृक्षेभ्यः एव सर्वेषां प्राणिनां **जीवनम्** अस्ति।

ग. **पर्यावरणसंशोधने** वृक्षा अतीव सहायकाः सन्ति।

घ. वृक्षेषु पुष्पितानि नानावर्णानि पुष्पाणि लोकानां **मनः** रञ्जयन्ति।

ङ. केचन छायाप्रदाः वृक्षाः केवलं **छायाम्** एव यच्छन्ति।

च. **केचित्** फलवन्तः छायाप्रदाश्च वृक्षाः भवन्ति।

6. समानार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्– पृथिव्याम् = **धरायाम्**   जीवेभ्यः = **प्राणिभ्यः**

वृक्षैः	=	**तरुभिः**	वायुम्	=	**पवनम्**
पुष्पाणि	=	**कुसुमानि**	मनः	=	**चित्तम्**
नक्तम्	=	**रात्रिः**	खगाः	=	**पक्षिणः**
सुरभिः	=	**सुगन्धिः**			

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वृक्षाः अस्माकं कृते अति लाभदायकाः सन्ति।

ख. वृक्षाः फलछायाम् उभे यच्छन्ति।

ग. पिप्पलवृक्षः दिवानक्तम् ओषजनं ददाति।

घ. वृक्षाः वातावरणं शोधयन्ति।

ङ. वृक्षैरेव भूमौ अन्नादयः उद्भवन्ति।

8. रेखाङ्कितानां पदानां मूलशब्दम्, कारकम् अर्थं च लिखत।

उत्तरम्–

क.	पृथिवी	अधिकरण	पृथ्वी पर
ख.	जीव	सम्प्रदानकारकम्	जीवों को
ग.	अस्मद्	सम्बन्धभावः	हमारे
घ.	पुष्परस	कर्मकारकम्	फूलों का रस
ङ.	खग	कर्ताकारक्	पक्षी
च.	आश्रय	कर्मकारकम्	आश्रय

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

12 क्रान्तिकारी सुखदेवः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. सर्वे देशवासिनः आङ्ग्लशासकानां दासतायाः विमुक्तिकर्मणि संलग्नाः आसन्।

ख. भारतदेशस्य स्वतन्त्रतायै द्वितीयपक्षस्य विचारमासीत् यत् हिंसां विना स्वतन्त्रता न लप्स्यते।

ग. सुखदेवस्य जन्म सप्तमधिकम् एकोनविंशतितमे मई मासे पञ्चदश दिनाङ्के (15 मई, 1907 ई०) अभवत्।

घ. सुखदेवः भगतसिंहाजादादीनां दलस्य क्रान्तिकारी आसीत्।

ङ. सुखदेवः लवपुरे विस्फोटक पदार्थानामुद्योगशालाम् उद्घाटितवान्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. **ते शठे शाठ्यं समाचरेत्'** अस्याः भावनारूपे अग्रसराः आसन्।

ख. अस्मिन् समये सुखदेवः **स्व शिक्षाध्ययने** रतः आसीत्।

ग. तदुपरान्तं नामाङ्कितं हस्तं **द्रावर्तिकया** ज्वालितम्।

घ. आङ्‌लशासकस्य **गुप्तचरेण** प्रदत्तया सूचनया सुखदेवं बन्दीकृतम्।

ङ. **क्रान्तिकारीणां** बलिदानं कदापि व्यर्थं न जायते।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. उभयम् ख. iii. अस् ग. ii. ल्यप्

4. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्– क. षष्ठी, स्त्रीलिङ्गम् ख. सप्तमी, पुंल्लिङ्गम्

ग. षष्ठी, पुंल्लिङ्गम् घ. द्वितीया, पुंल्लिङ्गम्

ङ. प्रथमा, पुंल्लिङ्गम्

5. उचितैः क्रियारूपैः वाक्यानि पूरयत।

उत्तरम्– क. सर्वेऽपि स्वतन्त्रतायै प्राणपणेन संलग्नाः **आसन्**।

ख. को न **जानाति** महावीरं सुखदेवम्।

ग. स्व हस्ते स ज्वाल्यमानां द्रावर्तिकां **स्थापयति**।

घ. वयम् एनं श्रद्धया **स्मरामः**।

ङ. भारतीये इतिहासे अस्य वीरस्य नाम स्वर्णाक्षरेषु **लिखितम् अस्ति**।

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. भारतदेशस्य स्वतन्त्रतायाम् अनेकैः वीरैः क्रान्तिाकारिभिः स्व महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तम्।

ख. तेषु सुखदेवोऽपि एकः सशक्तः क्रान्तिकारी आसीत्।

ग. देशभक्तानां द्वौ दलौ आस्ताम्—कठोर दलः मृदुः दलश्च।

घ. सुखदेवः कुशल संगठनकर्ता दूरदर्शी चासीत्।

ङ. हस्तोपरि नामाङ्कितेन सः परिचेतुं शक्यते स्म।

च. अस्य जन्मशाताब्द्यां सम्पूर्णः देशः गौरवस्य अनुभवं करोति।

7. समानार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

दासतायाः	=	**परतन्त्रतायाः**	नाम	=	**अभिधानम्**
जनकः	=	**पिता**	आदाय	=	**नीत्वा**
निर्माणे	=	**रचनायाम्**	उत्कृष्टा	=	**श्रेष्ठा**
दिवम्	=	**स्वर्गम्**	लोके	=	**संसारे**
मुक्तये	=	**स्वतन्त्रतायै**			

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. सर्वे भारतीयाः स्वतन्त्रतायाः **प्राप्त्यर्थं** प्रयत्नरताः आसन्।

ख. तस्य हस्तोपरि सुखदेव इति **नाम** अङ्कितमासीत्।

ग. भारतदेशः अनेकानां वस्तूनां **निर्यातं** करोति।

घ. सरदार वल्लभभाई पटेलः **दूरदर्शी** आसीत्।

ङ. स्वतन्त्रतायाः आन्दोलने क्रान्तिकारीणां महत्त्वपूर्णा **भूमिका** आसीत्।

च. एकस्य गुप्तचरस्य **सूचनया** सुखदेनः आङ्लशासकैः बन्दीभूतः।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

13 दुर्गापूजा

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. दुर्गापूजा शरत्काले आश्विनमासे सम्पद्यते।

ख. श्रीरामः दुर्गादेव्याः प्रसादेन रावणं हतवान् लङ्कां च विजितवान्। तं विजयं स्मर्तुमेव प्रतिवर्षं दुर्गापूजा अनुष्ठिता भवति।

ग. प्रतिमाः जले विसर्जिताः भवन्ति।

घ. देवी दुर्गा: महिषासुरनामकं राक्षसं हतवती।

ङ. देवी प्रतिमाः उत्तमरीत्या सज्जिताः भवन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. **दुर्गापूजा** हिन्दूनां महोत्सवोऽस्ति।

ख. तस्याः प्रसादेन सः **रावणं** हतवान्।

ग. जनाः दुर्गायाः **स्तवान्** पठन्ति।

घ. दशम्यामेव **दुर्गायाः प्रतिमाः** जले विसर्जिताः भवन्ति।

ङ. देवीदुर्गा **विजयस्य प्रतीका** अस्ति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. अनेन ख. ii. प्राप्तवान् ग. i. प्रसादेन

4. विशेषणविशेष्यानां मेलनं कुरुत।

उत्तरम्–

	विशेषणम्		विशेष्यम्
क.	दशम्याम्	ii.	**तिथौ**
ख.	अनेकाः	i.	**कथाः**
ग.	मनोरञ्जकाः	v.	**कार्यक्रमाः**
घ.	जगज्जननी	iv.	**दुर्गा**
ङ.	प्रतिष्ठिता	iii.	**प्रतिमा**

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. बङ्गालप्रान्ते दुर्गापूजा विशेषरूपेण सम्पन्ना भवति।

ख. युद्धे श्रीरामः रावणं हत्वा स्व पत्नीं सीतां मोचितवान्।

ग. सदा स्मर्तव्यम्—अधर्मस्य नाशः भवति धर्मस्य च विजयः भवति।

घ. दुर्गाप्रतिमाया: जले विसर्जनं भवति।

ङ. दुर्गा विजयस्य प्रतीका अस्ति।

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. इममुत्सवं हिन्दव: आदरेण **श्रद्धया** च आचर्यन्ते।

ख. रावेणन **सह** युद्धात् प्राक् श्रीराम: देवीदुर्गाम् आराधितवान्।

ग. अन्तिमे **दिवसे** 'विजयादशमी' इति उत्सवस्य आयोजनं भवति।

घ. जना: देवीदुर्गाया: **स्तवान्** पठन्ति।

ङ. देवी दुर्गा विजयस्य **प्रतीका** अस्ति।

7. उपसर्गान् पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–

आगच्छाम:	=	**आ**	अनुभव:	=	**अनु**
उपकरोति	=	**उप**	विसर्जिता:	=	**वि**
अभिरमते	=	**अभि**	प्रचलति	=	**प्र**

8. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्–

क.	प्रथमा	पुंल्लिङ्गम्
ख.	पञ्चमी	नपुंसकलिङ्गम्
ग.	प्रथमा	स्त्रीलिङ्गम्
घ.	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्
ङ.	तृतीया	पुंल्लिङ्गम्

9. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. आयोज्यते ख. कृतवान्

ग. कथ्यते घ. धारयन्ति

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

14 दीपावली

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. यदा मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचन्द्र: स्व पितु: आज्ञानुसारं चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वने उषित्वा राक्षसराजं रावणं च हत्वा सीता लक्ष्मणाभ्यां सह अयोध्यां प्रत्यागच्छत् अतएव तदा अयोध्यावासिन: तस्य अभिनन्दनेन दीपावली प्रज्वालयन्। अतएव तं समारोहम् अनुसरन् दीपावल्या: उत्सव: मान्यते।

ख. कार्तिकमासस्य अमावस्याया: तिथौ दीपावल्या: उत्सव: भवति।

ग. अस्मिन् दिने लक्ष्मीदेव्या: पूजनं क्रियते।

घ. अस्मिन् दिने सुधाधवलितानि गृहाणि नववधूरिव भासन्ते।

ङ. जना: मित्रेभ्य: बान्धवेभ्यश्च मिष्टान्नं प्रेषयन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अत्र प्रचलितेषु **महोत्सवेषु** स्थानं सर्वश्रेष्ठम् अस्ति।

ख. अतएव इदं पर्व **'दीपावली'** इति नाम्ना मन्यन्ते।

ग. अस्मिन् दिने लक्ष्मी **बलेः बन्धनात्** विमुक्ता अभवत्।

घ. द्वितीये दिने प्रतिपदि प्रातःकाले **गोवर्धनपूजा** भवति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. बहुवचनम् ख. ii. कथ्

ग. iii. उत्पन्न करता है

4. निम्नलिखितं मेलयत।

उत्तरम्– क.	रामेण	v.	**रावणः हतः।**
ख.	अस्माकं भारतवर्षः	iv.	**पर्वणां देशः अस्ति।**
ग.	अयम् उत्सवः	iii.	**हर्षोल्लासं जनयति।**
घ.	सर्वे जनाः	i.	**नवानि वस्त्राणि धारयन्ति।**
ङ.	अस्मिन् दिने	ii.	**लक्ष्म्याः पूजनं भवति।**

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क.	यदस्मिन्नेव	=	**यत् + अस्मिन्नेव**
ख.	प्रत्यागच्छत्	=	**प्रति + आगच्छत्**
ग.	सूर्योदयः	=	**सूर्य + उदयः**
घ.	हर्षोल्लासम्	=	**हर्ष + उल्लासम्**
ङ.	महोत्सवेषु	=	**महा + उत्सवेषु**
च.	तदनन्तरम्	=	**तत् + अनन्तरम्**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. श्रीरामः पितुः आज्ञां परिपालयन् चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वने अवसत्।

ख. अस्मिन्नेव दिने भगवान् रामः अयोध्यां प्रत्यावर्तत्।

ग. दीपावली पर्व कार्तिकमासस्य अमावस्यायां भवति।

घ. अस्मिन् दिने गृहाणां सर्वप्रकारेण शुद्धिः भवति।

ङ. दीपावली पर्व अन्धकारे प्रकाशस्य विजयस्य प्रतीकम् अस्ति।

7. रिक्तस्थानेषु उचितं विशेषणं चित्वा लिखत।

उत्तरम्– प्रसन्नाः	जनाः	**उन्नतं**	शिखरम्
सर्वविधा	शुद्धिः	**सर्वे**	बालकाः
नवानि	वस्त्राणि	**सर्वश्रेष्ठं**	स्थानम्

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. **श्रूयते** यत् तेन बालकेन सम्पूर्णां गीतां श्रावयित्वा प्रथमं पुरस्कार प्राप्तम्।

ख. श्रीरामः पितुः आज्ञां **परिपालयन्** वनं प्रति प्रस्थितवान्।

ग. दशानने हते सीता तस्य कारागारात् **विमुक्ता।**

घ. राक्षसान् **विनाश्य** श्रीरामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह अयोध्यां प्रत्यागतः।

ङ. पितामही दीपकं **प्रज्वाल्य** गृहमन्दिरे स्थापितवती।

च. राजसिंहासने **राजते** मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामः सीतया सह।

छ. **जनमति** अस्ति यत् अस्मिन् दिने एव लक्ष्मीः बलेः बन्धनात् विमुक्ता।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

15 वर्षाऋतुः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. मनोहरः वर्षाकालः।

ख. वसुन्धरा धृतहरितवस्त्रपरिधाना नवकन्दलैः कन्दलिताः इन्द्रवधूटीभिः अलङ्कृता नववधूरिव शोभते।

ग. भारते वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्हेमन्तशिशिर इति षड् ऋतवः भवन्ति।

घ. वर्षाऋतोः आगमनान्तरं शुष्कसरसि कोटर शायिनः चिरनिद्रां गताः भेकाः बहिः निर्गच्छन्ति।

ङ. सौदामिनी नीलमेघेषु दीप्यते।

च. मुदिताः कृषिवलाः क्षेत्राणि कर्षित्वा बीजानि वपन्ति धान्याङ्कुराणि च रोपयन्ति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. भारतस्यैव एतद् **वैशिष्ट्यं** यत् अत्र **षड् ऋतवो** भवन्ति।

ख. रमणीयेऽस्मिन् कालेऽपगतो **दुर्दमनीयो ग्रीष्माभिधानो कालः**।

ग. प्रशान्ताः **विरताः** च निदाघदोषप्रसराः।

घ. क्वचिद् **रुचिराम्बरस्य मालेव** बलाकापङ्क्तिः रोचते।

ङ. क्वचित् ललनाः प्रसन्नाः **दोलामारुह्य** 'कजली' **गीतिम्** इति गायन्ति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. दृश्यते   ख. i. भारतदेशे

ग. iii. बीजानि

4. रञ्जितपदेषु तृतीयाविभक्तेः प्रयोगं कुरुत पुनश्च लिखत।

उत्तरम्– क. मालाकारः **जलेन** पादपान् सिञ्चति।

ख. वृषभौ **स्कन्धाभ्यां** हलं कर्षतः।

ग. **शशिना** सह कौमुदी याति।

घ. कुम्भकारः **दण्डेन** चक्रं चालयति।

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वर्षाऋतोः आगमने सर्वतः धरा धृतहरितपरिधाना दृश्यते।

ख. वर्षाऋतौ तप्ता धरा तृप्ता भूयते।

ग. दोलामारुह्य स्त्रियः 'कजली' आदिकं गीतं गायन्ति।

घ. वर्षाकाले नदीषु प्रतीयते आयाति यौवनम्।

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वर्षाकाल बहुत रमणीय होता है।

ख. इस प्रकार समयानुसार ग्रीष्म के बाद वर्षा ऋतु आती है।

ग. सब जगह धूल शांत हो जाती है अर्थात् मिट्‌टी आर्द्र होकर दब जाती है।

घ. इस ऋतु में सभी किसान बहुत ही प्रसन्न होते हैं।

ङ. नीले, काले, सफेद बादल इधर-उधर दौड़ते हुए दिखाई देते हैं।

च. यह सुखकारी वर्षा सभी को अच्छी लगती है।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. मनोहरोऽयम् = **मनोहरः + अयम्**

ख. वधूरिव = **वधूः + इव**

ग. दुःखानीव = **दुःखानि + इव**

घ. गच्छत्युपरि = **गच्छति + उपरि**

ङ. वर्षर्तुः = **वर्षा + ऋतुः**

च. नगेन्द्रः = **नग + इन्द्रः**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. उद्यानेषु सर्वाः लताः पुष्पैः **अलङ्कृताः** दृश्यन्ते।

ख. वर्षाऋतु सर्वेषां जनानां **दुःखानि** दूरी करोति।

ग. वर्षाकाले मेघाः **वर्षन्ति** मयूराश्च नृत्यन्ति।

घ. दिवाकरतापेन सन्तप्तान् **तरुगुल्मादीन्** सन्तुष्यति वर्षाकालोऽयम्।

ङ. व्योमे श्वेतमेघाः **बलाकापङ्क्तिरिव** सुशोभन्ते।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

16 सन्मित्रम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. जयः उद्यानं क्रीडनाय गन्तुम् इच्छति।

ख. त्यागभावः, सुखदुःखयोः समत्वम्, प्रेम, सहानुभूतिः, सत्यम्, परहितसम्पादनम् विश्वासः इति दिव्यगुणाः भवन्ति मित्रस्य।

ग. सुदामाश्रीकृष्णयोः, सुग्रीवश्रीरामयोः, पञ्चन्त्रे काककच्छपस्य मूषकहरिणस्य अन्धपङ्गुयोः च मैत्री प्रसद्धा।

घ. मित्रे पङ्गुनेत्रहीनौ आस्ताम्।

ङ. एकदा ग्रामे अग्निकाण्डः अभवत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. वत्स! तत्र **किं करिष्यसि**?

ख. एतेषु **मित्रत्वं** न भवति।

ग. मित्रं **मनसि वचसि** च शुद्धं भवति।

घ. एकः **पङ्गुः अपरश्च** नेत्रहीनः।

ङ. एषा कथा तु **अति रुचिकरा** अस्ति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. तुमुन्   ख. i. आत्मनेपदी   ग. iii. अनु

4. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. आज मैं बगीचे को घूमने जाऊँगा।

ख. वे ही मेरे मित्र हैं जो मेरे साथ पढ़ते हैं, खेलते हैं।

ग. श्रीकृष्ण सुदामा के मित्र थे।

घ. सुग्रीव के मित्र श्रीराम थे।

ङ. तब उन दोनों ने एक उपाय सोचा।

5. निम्नलिखितानि वाक्यानि लृट्लकारे परिवर्तयत।

उत्तरम्– क. ते अद्य गृहोपयोगिनी वस्तूनि क्रेतुं हट्टं गमिष्यन्ति।

ख. सः मया सह चलिष्यति।

ग. त्वं कथां कथयिष्यसि।

घ. तौ सङ्गीप्रतियोगितायां भागं नेष्यतः।

ङ. तौ बालौ उद्याने क्रीडिष्यतः।

6. धातुं प्रत्ययं च योजयत।

उत्तरम्–

पत् + क्त	=	**पतितः**	कृ + अनीयर्	=	**करणीयः**
हस् + क्त्वा	=	**हसित्वा**	दृश् + क्तवतु	=	**दृष्टवान्**
पा + तुमुन्	=	**पातुम्**	प्रच्छ् + तुमुन्	=	**प्रष्टुम्**
खाद् + क्तवतु	=	**खादितवान्**	क्रीड् + क्त्वा	=	**क्रीडित्वा**
दा + ल्यप्	=	**देयम्**			

7. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		विभक्तिः	वचनम्
क.	उद्यानेषु	=	**सप्तमी**	**एकवचनम्**
ख.	गुणान्	=	**द्वितीया**	**बहुवचनम्**
ग.	मनसि	=	**सप्तमी**	**एकवचनम्**
घ.	तौ	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**द्विवचनम्**
ङ.	स्कन्धे	=	**सप्तमी**	**एकवचनम्**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. पितरौ तीर्थयात्रायै **गन्तुम्** इच्छथः।

ख. किं **ज्ञातुम्** इच्छसि वत्स?

ग. रमेशः उपवनं व्यायामादिकं **कर्तुं** गतः।

घ. अहं मित्रैः सह विज्ञानप्रदर्शनीं **द्रष्टुं** गच्छामि।

ङ. माता शाकादिकं **नेतुम्** आपणं गच्छति।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

17 सुमधुराः श्लोकाः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. व्यवहारेण मित्राणि रिपवश्च जायन्ते।

ख. उद्यमेन कार्याणि सिद्ध्यन्ति।

ग. क्रमशः जलबिन्दुनिपातेन घटः पूर्यते।

घ. यः माङ्गलिके कार्यक्रमे, विपत्तौ, अकाले, राष्ट्रविद्रोहे, राजद्वारे श्मशाने च तिष्ठति स बान्धवः।

ङ. विद्याहीनाः न शोभन्ते।

2. श्लोकान् पूरयत।

उत्तरम्– क. न कश्चित् **कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः**।
व्यवहारेण जायन्ते **मित्राणि रिपवः** तथा।

ख. **जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः** पूर्यते घटः।
स हेतुः **सर्वविद्यानां धर्मस्य** च धनस्य च।।

ग. **मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु** लोष्ठवत्।
आत्मवत् **सर्वभूतेषु यः पश्यति** स पण्डितः।।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. उभयम् ख. iii. लट् लकारः बहुवचनम्

ग. i. तृतीया विभक्तिः

4. शब्दार्थान् मेलयत।

उत्तरम्–

क.	रिपुः	iii. **शत्रु**
ख.	कुलम्	vi. **परिवार**
ग.	लोष्ठवत्	v. **ढेले के समान**
घ.	भूतः	i. **प्राणी**
ङ.	पण्डितः	iv. **विद्वान**
च.	निर्गन्धः	ii. **गंधरहित**

5. भावार्थं लिखत।

उत्तरम्– क. लोकेऽस्मिन् कोऽपि जनः न कस्यापि मित्रं न च शत्रु भवति, एते तु तस्य स्व व्यवहारेण जायन्ते यतोहि यथा व्यवहारं वयम् अन्यैः सह कुर्मः तेऽपि तथैव कुर्वन्ति। अतः सदा सद्व्यवहर्तव्यम्।

ख. यदा जना: मृत्युं प्राप्नोति तु परलोके तेन सह कोऽपि परिवार जन: न च अर्जितं धनादिकं याति। अलमेकमेव वस्तु तेन सह यति तत् अस्ति तस्य धर्म:। अतएव विद्वज्जन: कथयन्ति यत् सदा धर्ममाचरत।

ग. कस्यापि जनस्य जन्म उच्च कुले भवेत् रूपयौवनेन वा सम्पन्न: भवेत् परं यदि तेन विद्या: न अधीता: तु स: लोके तथैव न शोभते यथा किंशुका:। विद्यया सम्पन्ना: जना: उच्च कुलस्था: भवेयु निम्न कुलस्था: वा, ते एव समाजे मानं प्राप्नुवन्ति।

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. न कोऽपि कस्यापि मित्रं भवति, न कश्चित् शत्रु:।

ख. सुप्तस्य सिंहस्य मुखे पशव: स्वयमेव न प्रविशन्ति।

ग. स्वात्मन: सर्वेषु प्राणिषु द्रष्टा जन: प्राज्ञ: कथ्यते।

घ. मरणानन्तरं केवल धर्म एव समं याति।

ङ. विद्याहीना: किंशुका: इव भवन्ति।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. कस्यचिन्मित्रम् = **कस्यचित् + मित्रम्**

ख. रिपवस्तथा = **रिपव: + तथा**

ग. सुहृद्धर्मो = **सुहृद् + धर्म:**

घ. चैव = **च + एव**

ङ. यस्तिष्ठति = **य: + तिष्ठति**

च. निर्गन्धा: = **निर् + गन्धा:**

8. विलोमपदानि लिखत।

उत्तरम्–

अरि:	=	**मित्रम्**	सुगन्ध:	=	**दुर्गन्ध:**
व्योम:	=	**धरा**	धर्म:	=	**अधर्म:**
जन्म	=	**मृत्यु:**	विशाल:	=	**लघु:**
देव:	=	**दानव:**	अमृतम्	=	**विषम्**
स्वामि	=	**सेवक:**			

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. अस्ति **कश्चित्** जन: य: मम शङ्काया: समाधानं कर्तुं शक्नोति?

ख. **नहि**, एतत् कार्यं न सुकरम्।

ग. केवलम् अहम् **एव** सभायाम् उपस्थित: आसम्।

घ. कर्णस्य दानं पराक्रमं **च** लोके प्रसिद्धम्।

ङ. विद्याहीना: किंशुका: **इव** शोभन्ते।

च. अक्षरधाममन्दिरं द्रष्टुम् अहम् **अपि** चलिष्यामि इति लघ्वी बालिका अवदत्।

छ. ते छात्रा: **क्व** गच्छन्ति?

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

18 मालाकारः सुदासः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. शिशिरस्य शीतेन सर्वे वृक्षाः सर्वाणि पुष्पाणि च शुष्कानि जातानि आसन्।

ख. सुदासः पद्मं नीत्वा राजमार्गे अतः अतिष्ठत् यतोहि तस्य विचारे राजा तत् पद्मं बहुमूल्येन क्रेष्यति।

ग. भगवान् बुद्धः एकस्य विशालवृक्षस्य छायायाम् उपविष्टः आसीत्।

घ. बुद्धदेवस्य आनने नेत्रयोः च दिव्यानन्दः अपारा करुणा च आसीत्।

ङ. सुदासः बुद्धदेवम् अवदत् यत् प्रभो! भवतः चरणधूल्याः एकं कणं वाञ्छामि।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. कालान्तरम् एकः **धनिकः** तत्र आगच्छत्।

ख. एतत् **मनोहरं** कमलं **बुद्धदेवाय** समर्पयिष्यामि।

ग. एतस्य **कुसुमस्य** शोभा **बुद्धदेवस्य** चरणयोः एव अस्ति।

घ. पुष्पं गृहीत्वा **बुद्धस्य** दर्शनाय सः वेगेन अधावत्।

ङ. भवतः **चरणधूल्याः** एकं कणं वाञ्छामि।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. पद्मस्य ख. ii. सुदासस्य ग. i. बुद्धदेवाय

4. निम्नलिखितेभ्यः शब्देभ्यः प्रत्ययान् पृथक् कुरुत।

उत्तरम्–

विकसितुम्	=	**तुमुन्**	विहस्य	=	**ल्यप्**
नीत्वा	=	**क्त्वा**	गन्तुम्	=	**तुमुन्**
आदाय	=	**ल्यप्**	करणीय	=	**अनीयर्**

5. शब्दार्थान् मेलयत।

उत्तरम्–

क.	प्रभूतं	iv.	**धनम्**
ख.	अपारा	i.	**करुणा**
ग.	मनोहरं	vi.	**कमलम्**
घ.	विकसितं	ii.	**पद्मम्**
ङ.	मालाकारः	v.	**सुदासः**
च.	एकं	iii.	**कणम्**

6. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

पदम्		विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
वृक्षान्	=	**द्वितीया**	**पुंल्लिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
सरोवरे	=	**सप्तमी**	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
धनिकः	=	**प्रथमा**	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
कमलानि	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**नपुंसकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**

7. निम्नलिखितानि वाक्यानि संशोधयत।

उत्तरम्– क. सः एतत् कमलं क्रेष्यति।

ख. एतत् पद्मं राज्ञे दास्यामि।

ग. एतत् पुष्पं विक्रयाय नास्ति।

घ. एतस्य कुसुमस्य शोभा बुद्धदेवस्य चरणयोः एव अस्ति।

ङ. बुद्धस्य दर्शनाय सः वेगेन अधावत्।

8. रञ्जितपदानां समानार्थकपदानि लिखित्वा वाक्यानि पुनः लिखत।

उत्तरम्– क. शिशिरस्य शीतेन सर्वे **तरवः** शुष्काः अभवन्।

ख. सुदासः अचिन्तयत् यत् एतत् पुष्पं **नृपाय** दास्यामि।

ग. कालान्तरम् एकः धनिक तत् **कुसुमं** क्रेतुम् अवाञ्छत्।

घ. आशीर्वादरूपेण अहं **प्रचुरं** धनं प्राप्स्यामि।

ङ. बुद्धदेवः **हसित्वा** तम् अपृच्छत्।

9. वाक्य-निर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. सरोवरेऽस्मिन् एकं **मनोहरं** कमलमस्ति।

ख. भोः महानुभाव! एतानि शाकफलानि **विक्रयाय** एव तु सन्ति।

ग. ग्रीष्मातापेन उपवनस्य बहूनि पुष्पाणि **शुष्काणि** जातानि।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

19 व्याकरणम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

मुक्तामणि-8

1 प्रार्थना

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. विशालाक्षि विद्यां देहि।

ख. वेद, वेदान्त, वेदांग और विद्याओं के स्थानों को (प्रणाम है।)

ग. सरस्वत्यै नमोनमः।

घ. वयं कुकार्याणि त्यजाम।

ङ. व्सरस्वती कमललोचने कामरूपिणिश्च अस्ति।

2. श्लोक पङ्क्ति पूरयत।

उत्तरम्– सरस्वती महाभागे विद्ये कमल लोचने।

विद्यारूपे **विशालाक्षि विद्या देहि नमोऽस्ते** ते।।

सरस्वति नमस्तुभ्यं वर दे **कामरूपिणि**।

विद्यारम्भं करिष्यामि सिद्धि र्भवितु मे सदा।।

आचराम **सुकार्याणि कुकार्याणि त्यजाम** च।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नांकितं (✓) कुरूत।

उत्तरम्– क. i विशेषणम् ख. i वरदान देने वाली ग. i संज्ञा

4. सन्धिविच्छेदं कुरूत।

उत्तरम्– क.	विशालाक्षि	=	विशाल	+	अक्षि
ख.	कमललोचने	=	कमल	+	लोचने
ग.	विद्यारम्भं	=	विद्या	+	आरम्भं
घ.	सद्गुणान्	=	सत्	+	गुणान्
ङ	कुकार्याणि	=	कु	+	कार्याणि

5. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. सरस्तत्यै नित्यं नमो नमः।

ख. अहं विद्यारम्भं करोमि।

ग. अस्माकं दुर्गुणान दूरी कुरू।

घ. सिद्धिः यच्छ मे।

6. हिद्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. नित्य सरस्वती को नमस्कार है, भद्रकाली को नमस्कार है।

ख. हे सरस्वती (माँ) हमारे दुर्गुणों को दूर करो अच्छे गुणो को प्रदान करो।

ग. हम अच्छे कार्यों को करें और बुरे कार्यों को छोड दें।

घ. विशाल नेत्रो वाली सरस्वती मुझे विद्या दो।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

2 उपकारकः सूर्यः

अभ्यास :

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. सूर्यः दिनानाम्, रात्रीणाम्, मासानाम्, ऋतूणां वर्षाणां च कारण मिति।

ख. दिनकरः, दिवाकरः, भास्करः, मार्त्तण्डः इति सूर्यस्य पर्यायवाची शब्दाः।

ग. सूर्यस्योदये दिनं भवति तस्यास्ते च रात्रिर्जायते।

घ. उत्तरदक्षिणयोः ध्रुवप्रदेशयोः सूर्यस्य दर्शनदुर्लभत्वात् प्रायः सम्पूर्णं वर्षं हिमं तिष्ठति अतएव स्वल्पाः पादपाः औषधयः च जायन्ते, फलानामन्नानां तु अभाव एव तिष्ठति।

ङ. ग्रीष्मकालस्यातपेन यदा समुद्राणाम्, नदीनां सरसो च पयांसि वाष्पितो भूय आकाशे मेघरूपे जायन्ते तदा एतैः मेघैरेव वर्षा भवन्ति।

च. ऋतूणां परिवर्तनेनैव जगतः स्थितिः भवति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अस्योदये **तमः** नश्यति।

ख. अस्य प्रकाशे एव वयं **वस्तूनि** द्रष्टुं शक्नुमः।

ग. अस्याभावे तु सर्वत्र **शैत्यमेव** भवेत्।

घ. एभिः मेघैरेव **वर्षा** भवन्ति।

ङ. यदा सूर्यः दक्षिणायनो भवति तदा **अस्य प्रकाशः मन्दो** जायते।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. नपुंसकलिङ्गम् ख. i. भास्करः–मार्त्तण्डः

ग. i. मेघैः

4. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		लिङ्गम्	वचनम्
क.	रात्रीणाम्	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ख.	शीतात्	=	**नपुंसकलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ग.	प्रकाशे	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
घ.	वस्तूनि	=	**नपुंसकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ङ.	प्रदेशयोः	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**द्विवचनम्**
च.	मैघैः	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
छ.	पयांसि	=	**नपुंसकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**

5. रेखाङ्कितानां पदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– क. सम्बन्धभावः   ख. अधिकरणकारकम्

ग. सम्बन्धभावः   घ. अधिकरणकारकम्

ङ. कर्ताकारकम्

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. रात्रिर्जायते = **रात्रिः + जायते**

ख. एकमेवोत्तरम् = **एकम् + एव + उत्तरम्**

ग. वयमेनम् = **वयम् + एनम्**

घ. मेघैरेव = **मेघैः + एव**

ङ. दिनाभावे = **दिन + अभावे**

च. वसन्तर्तुम् = **वसन्त + ऋतुम्**

7. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. श्याममेघैः सर्वतः **अन्धकारः** अभवत्।

ख. ध्रुवः आकाशे सूर्य **इव** देदीप्यमान् अस्ति।

ग. अद्य तु अत्यधिकं **शैत्यं** प्रतीयते।

घ. सूर्याभावे तत्र **स्वल्पाः** एव पादपाः जायन्ते।

ङ. एषः तुलस्याः **पादपः** अस्ति।

च. उपवनेऽस्मिन् **मन्दः** सुगन्धितश्च वायु प्रवहति।

8. हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. दिन, रात आदि का कारण सूर्य ही है।

ख. प्रातःकालीन सूर्य की किरणें स्वास्थ्य के लिए बहुत लाभप्रद होती हैं।

ग. इसके प्रकाश में सभी कार्य ठीक प्रकार से होते हैं।

घ. सूर्य के अभाव में तो सब जगह ठंड ही होगी।

ङ. सूर्य के उदय होने पर ही दिन होता है और उसके अस्त होने पर रात होती है।

च. ये बादल ही वर्षा लाते हैं।

9. क्रियापदानां धातुम्, पुरुषं लकारं च लिखत।

उत्तरम्–

	क्रियापदम्		धातुः	पुरुषः	लकारः
क.	नाशयति	=	**नश्य्**	**प्रथमः**	**लट्**
ख.	अशक्नोत्	=	**शक्**	**प्रथमः**	**लङ्**
ग.	भवेत्	=	**भू**	**प्रथमः**	**विधिलिङ्**
घ.	गमिष्यन्ति	=	**गम्**	**प्रथमः**	**लृट्**
ङ.	कथयतु	=	**कथ्**	**प्रथमः**	**लोट्**

10. बहुवचने परिवर्तयत।

उत्तरम्– नाशयति	=	**नाशयन्ति**	ऋतो:	=	**ऋतूणाम्**
वस्तु	=	**वस्तूनि**	अजायथा:	=	**अजायध्वम्**
दीपेन	=	**दीपैः**	औषधिणा	=	**औषधीभिः**
ददाति	=	**ददति**	दद्या:	=	**दद्यात**
जनिष्ये	=	**जनिष्यामहे**	लभै	=	**लभामहै**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

3 विद्यार्थीजीवनम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. कस्यापि जनस्य जीवनयात्राया: निर्वाहनिर्धारणं विद्यार्थीजीवने चयितेन वृत्तेन भवति।

ख. विद्याध्ययनकाले सर्वाणि सुखानि विहाय विद्याध्ययनमेव छात्रस्य कर्तव्यं स्यात्।

ग. विद्यार्थिन: जीवनस्य मुख्य: उद्देश्य: आत्मविश्वास: अस्ति।

घ. काकवत् चेष्टा, बकवत् ध्यानम्, श्वानवत् निद्रा, अल्पाहारी, गृहत्यागी इत्येतानि पञ्च लक्षणानि सन्ति विद्यार्थिन:।

ङ. ब्रह्मचर्यपालनम् इति श्रेयस्करं विद्यार्थिनां कृते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. छात्रजीवनं **मानवजीवनस्य स्वर्ण** कालम् अस्ति।

ख. **विद्याध्ययनं** विद्यार्थीजीवनस्य प्रथमं कर्तव्यम् अस्ति।

ग. समयस्य **दुरुपयोगः** कदापि न करणीय:।

घ. विद्यार्थी सदैव **काकवत्** चेष्टां कुर्यात्।

ङ. विद्यार्थिना **स्वल्पाहारः** एव करणीय:।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. उभौ ख. i. ल्यप् ग. ii. कर्तव्यम्

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क.	यतश्च	=	**यतः + च**
ख.	तेनैव	=	**तेन + एव**
ग.	तथैव	=	**तथा + एव**
घ.	दुरुपयोग:	=	**दुर् + उपयोगः**
ङ.	परमोन्नतिम्	=	**परम् + उन्नतिम्**

5. विपरीतार्थकान् शब्दान् लिखत।

उत्तरम्–

निर्माणम्	=	**विध्वंसम्**	उन्नतिम्	=	**अवनतिम्**
प्रथमम्	=	**अन्तिमम्**	सुखानि	=	**दुःखानि**
सदुपयोगः	=	**दुरुपयोगः**	ज्ञानम्	=	**अज्ञानम्**
गुरुः	=	**शिष्यः**	अल्पम्	=	**अधिकम्**
मुख्यः	=	**गौणः**	मानम्	=	**अपमानम्**

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. **यादृशं** कर्म तादृशं फलम् इति।

ख. **सदैव** विद्याध्ययने काकवत् चेष्टा करणीया।

ग. गुरूणां **सेवा** उन्नयति शिष्यान्।

घ. विद्याध्ययने कदापि **आलस्यं** न करणीयम्।

ङ. **कदापि** मृषा मा वदत।

7. बहुवचने परिवर्तयत।

उत्तरम्–

अस्मिन्	=	**एषु**	काले	=	**कालेषु**
जीवनस्य	=	**जीवनानाम्**	नियमम्	=	**नियमान्**
गुरुणा	=	**गुरुभिः**	सुखम्	=	**सुखानि**
छात्रात्	=	**छात्रेभ्यः**	याचकाय	=	**याचकेभ्यः**
तस्मात्	=	**तेभ्यः**	हे रमा!	=	**हे रमाः!**

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. विद्यार्थीजीवने एव अस्माकं जीवनस्य दिशा निर्धारिता भूयते।

ख. अध्ययनकालः तपस्याकालः मन्यते।

ग. समयस्य दुरुपयोगः कदापि न करणीयः।

घ. विद्यार्थी बकवत् ध्यानावस्थितः भवेत्।

ङ. स्व कर्तव्यं पालयन् विद्यार्थी परमोन्नतिं प्राप्नोति।

च. अतः विद्यार्थीकालः स्वर्णकालः मन्यते।

9. क्रियापदानि रेखाङ्कितानि कुरुत लिखत च।

उत्तरम्– क. पठित्वा, प्राप्नुत ख. मत्वा, कुरुत

ग. करणीयः घ. पालयन्, प्राप्नोति

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

4 कुसङ्गत्यागः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. धनिकस्य प्रसन्नतायाः कारणमिदम् आसीत् यत् बहु वर्षानन्तरं तस्य गृहे परमात्मनः कृपया काऽपि सन्ततिः अजायत।

ख. प्रसन्नो धनिकः सर्वान् भृत्यान् आहूय तेभ्यः अभीष्टानि पारितोषिकाणि अयच्छत् पारिवारिकैः मित्रैश्च सह उत्सवममन्यत्।

ग. इतस्ततः व्यर्थं भ्रमणम्, भोजनालयेषु भक्षणम्, चलचित्रादीनां दर्शनम्, रात्रौ विलम्बेन गृहं प्रत्यागमनम् इति अवगुणाः समाहिताः धनिकपुत्रे।

घ. धनिकः चिन्तापरो भूत्वा स्व पुत्रं कुसङ्ग त्यागाय अवदत्।

ङ. स्व पुत्रं शिक्षां दातुं धनिकः स्वार्जितानि शतं रुप्यकाणि आनेतुं कथयति।

च. अन्ते धनिकस्य प्रसन्नतायाः कारणमिदम् आसीत् यत् तस्य पुत्रेण मित्राणां सत्यतां श्रमस्य महत्त्वं च ज्ञातमासीत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. कस्मिंश्चित् नगरे कोऽपि **धनिकः प्रतिवसति** स्म।

ख. तत्पुत्रोऽपि **मुक्तहस्तेन पुटक** व्ययमकरोत्।

ग. मित्रं केनापि **व्याजने** तं निषिद्धवान्।

घ. **उद्योगे** तत्र अनेके कर्मकराः आसन्।

ङ. सः **पितरमुपगम्य** स्व व्यवहाराय क्षमा **याचनामकरोत्।**

च. सः धनिकः तमालिङ्ग्य भृशं **प्रसन्नोऽभवत्।**

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. स्नेहेन ख. iii. धूर्तैः मित्रैः

ग. iii. उभयोः

4. क्रियापदानां धातवः लिखत।

उत्तरम्– क. भू ख. मन्य् ग. यच्छ्

घ. वृत्, गम् ङ. गम्, भू च. याच्

छ. ज्ञा

5. कोष्ठकात् समुचितं पदं चित्वा वाक्यानि पूरयत।

उत्तरम्– क. देवेभ्यः **पितृभ्यः** च नमः।

ख. पुत्रः **पितरम्** अपृच्छत्।

ग. पुत्रः **पित्रा** सह आपणं गच्छति।

घ. पुत्रः **पितरि** असाधुः व्यवहृतवान्।

ङ. **पित्रा** निवारितः अपि पुत्रः कुसङ्गतिं नाऽत्यजत्।

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. काऽपि = **का + अपि**

ख. पुत्रमतीव = **पुत्रम् + अतीव**

ग. धनाभावः = **धन + अभावः**

घ. अभीष्टानि = **अभि + इष्टानि**

ङ. प्रत्यागन्तुम् = **प्रति + आगन्तुम्**

च. उपार्जयत् = **उप + अर्जयत्**

7. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. शिक्षासचिव महोदयः विजेतृभ्यः छात्रेभ्यः **पारितोषिकाणि** अयच्छत्।

ख. सः **स्वच्छन्दतया** इतस्ततः भ्रमति।

ग. गच्छ, **स्वार्जितानि** शतं रुप्यकाणि आनीय मह्यं देहि।

घ. सहसा असाधुः पुत्रः पितरि साधु **व्यवहृतवान्**।

ङ. साक्षात्कारे असफले भूते सति ऋषभः **खिन्नोऽभवत्**।

च. विभा द्विनद्वयोः अवकाशयोः प्रधानाचार्यै **न्यवेदयत्**।

छ. स **मुक्तहस्तेन** याचकादिभ्यः वस्त्रादिकम् अयच्छत्।

8. समानार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

गृहम्	=	**सदनम्**	मित्रम्	=	**सखा**
पुत्रः	=	**सुतः**	पिता	=	**जनकः**
दुर्जनः	=	**दुष्टः**	सायङ्कालः	=	**सन्ध्याकालः**

9. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. परमात्मा की कृपा से उसके घर संतान हुई।

ख. उसने पुत्र को खुले हाथ जेबखर्च दिया।

ग. मैं मित्रों के साथ घूमने जा रहा हूँ।

घ. उसने मित्रों की सत्यता जान ली।

ङ. उसने शाम तक परिश्रम करके सौ रुपये अर्जित किए।

च. परिश्रम से कमाए रुपये देखकर उसकी आँखें आँसुओं से भर गईं।

छ. अपने पुत्र के बदले व्यवहार को देखकर सेठ बहुत प्रसन्न हुआ।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

5 बुद्धिमान् बीरबलः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. अकबरस्य बीरबले नितरां प्रीतिम् अन्ये मन्त्रिणः न सहन्ते स्म।

ख. अन्ये इच्छुकाः अकबरस्य क्लिष्टानां प्रश्नानाम् उत्तरप्रदाने असमर्थाः जायन्ते।

ग. धेनुपुत्रः अतः श्रेष्ठः यतोहि सः स्व परिश्रमेण जनेषु धान्यं वितरति।

घ. सूर्यः अन्धकारं न पश्यति।

ङ. वृद्धरूपे बीरबलः आसीत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अकबरस्य तस्मिन् **तस्मिन् नितरां प्रीतिः** आसीत्।

ख. अन्ये मन्त्रिणः तत् न **सहन्ते स्म**।

ग. सर्वेषां जीवानां **नेत्रपरिमिताः**।

घ. **कार्पासपुष्पं** विना न वस्त्रलाभः।

ङ. नाहं बीरबलात् **प्रशस्यतरः**।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. सर्वनाम ख. i. सम्बन्ध

ग. iii. इस समय

4. निर्देशानुसारं मेलनं कुरुत।

उत्तरम्–

क.	दन्तेषु	**श्रेष्ठम्**	iii.	**हलदन्तं**
ख.	पुत्रेषु	**श्रेष्ठः**	iv.	**धेनुपुत्रः**
ग.	पुष्पेषु	**श्रेष्ठम्**	vii.	**कार्पासपुष्पं**
घ.	भूपेषु	**श्रेष्ठः**	vi.	**मेघः**
ङ.	धनेषु	**श्रेष्ठम्**	ii.	**विद्याधनं**
च.	कार्येषु	**श्रेष्ठः**	i.	**सत्कर्मः**
छ.	सुखेषु	**श्रेष्ठः**	v.	**सन्तोषः**

5. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. अकबर का बीरबल नामक चतुर मंत्री था।

ख. वे (लोग) अकबर को जैसा-तैसा कुछ भी कहते हैं।

ग. पुत्रों में धेनुपुत्र वृषभ (बैल) श्रेष्ठ है।

घ. वही विश्व का पोषक है।

6. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. आसीत् ख. नास्ति ग. तिष्ठति

घ. वदति ङ दृष्ट्वा, भवन्ति

7. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. दिनेशः अतीव **चतुरः** बालः अस्ति।

ख. यः अस्मै पदाय **इच्छुकः** भवेत् समक्षम् आगच्छेत्।

ग. वर्षाकाले **धान्यम्** आधिक्येन उद्भवति।

घ. मेघः सर्वेषां प्राणिनां **पोषकः** अस्ति।

ङ. एवम् **उक्त्वा** कर्णः इन्द्रप्रस्थं प्रतिं प्रस्थितवान्।

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. किमपि = **किम् + अपि**

ख. बीरबलादपि = **बीरबलात् + अपि**

ग. सन्मार्गः = **सत् + मार्गः**

घ. देवेशः = **देव + ईशः**

ङ. पुरस्कारः = **पुरः + कारः**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

6 सुमधुराः श्लोकाः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. लोकेऽस्मिन् तस्यैव जीवितं सफलं यस्य वाणी रसपूर्णा, कार्यं श्रमयुक्तं धनं दानयुक्तं च भवति।

ख. पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि सन्ति; तद्यथा—जलम्, अन्नं मधुरं वचनं च।

ग. ग्रामहिताय कुलं त्यजेत्।

घ. यः मानवः स्व बाहुबलम् आश्रित्य जीवति स एक लोके कीर्तिं लभते।

ङ. यः माङ्गलिके कार्यक्रमे, विपत्तौ, अकाले, राष्ट्रविद्रोहे, राजद्वारे श्मशाने च सह तिष्ठति स एव बान्धवः।

च. प्राज्ञः परेषाम् उपकाराय स्व सम्पत्तिं जीवनं च उत्सृजेत्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. वाणी **रसवती यस्य** यस्य **श्रमवती क्रिया**।
लक्ष्मीः दानवती यस्य **सफलं तस्य** जीवितम्।।

ख. त्यजेदेकं **कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे** कुलं **त्यजेत्**।
ग्रामं जनपदस्यार्थे स्वात्मार्थे **पृथिवीं त्यजेत्**।।

ग. **उत्सवे व्यसने चैव** दुर्भिक्षे **राष्ट्रविप्लवे**।
राजद्वारे श्मशाने च **यस्तिष्ठति स** बान्धवः।।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. जीवनम् ख. ii. लभ् ग. i. श्रेष्ठ

4. समानार्थकपदानि लिखत।

उत्तरम्–

लक्ष्मीः	=	**वित्तम्**	मूढः	=	**मूर्खः**
कुलम्	=	**परिवारम्**	पृथ्वी	=	**वसुधा**
कीर्तिः	=	**यशः**	प्राज्ञः	=	**बुद्धिमान्**
व्यसनम्	=	**विपत्तिः**	बन्धुः	=	**भ्राता**
वरम्	=	**श्रेष्ठम्**	जलम्	=	**वारि**

5. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. यस्य जीवनं परोपकाराय स एव लोके **कीर्तिं** लभते।

ख. यः **दुर्भिक्षे**ऽपि सदैव सह तिष्ठति स एव बन्धुः।

ग. **लोके** षड् सुखानि भवन्ति; तद्यथा धनागमम् स्वास्थ्यम् प्रिया मधुरभाषिणी भार्या, आज्ञाकारी पुत्रः लाभकारी च विद्या।

घ. जलम्, अन्नं सुभाषितम् इति त्रीणि **रत्नानि** लोके।

ङ. सा एव **क्रिया** सफला या श्रमवती।

6. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. उसका भी जीवन सफल है जिसका धन दान देने के लिए है।

ख. मूर्ख लोग पत्थर के टुकड़ों को ही रत्न मानते हैं।

ग. आत्मकल्याण के लिए संसार को भी छोड़ देना चाहिए।

घ. वही कीर्ति पाता है जो अपने बाहुबल का आश्रय लेकर जीता है।

ङ. समारोह, विपत्ति आदि में जो साथ ही रहता है वही बंधु है।

च. 'अच्छे लोगों के लिए त्याग करना श्रेष्ठ है।' ऐसा शास्त्रों का वचन है।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. जलमन्नम् = **जलम् + अन्नम्**

ख. कीर्तिम् =

ग. यस्तिष्ठति = **यः + तिष्ठति**

घ. बलमाश्रित्य = **बलम् + आश्रित्य**

ङ. सन्निमित्ते = **सत् + निमिते**

च. यस्तिष्ठति = **यः + तिष्ठति**

8. उचितैः क्रियारूपैः वाक्यानि पूरयत।

उत्तरम्– क. ग्रामस्यार्थे कुलं **त्यजेत्**।

ख. यः दुर्भिक्षेऽपि **तिष्ठत्ति** स एव बन्धुः।

ग. पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि **सन्ति**।

घ. तस्यैव जीवनं सफलं यस्य वाणी रसवती **भवति**।

ङ. स लोके कीर्तिं **लभते**।

9. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्	विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
क.	वाणी =	**प्रथमा**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ख.	पृथिवीम् =	**द्वितीया**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ग.	धनानि =	**प्रथमा, द्वितीया**	**नपुसंकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
घ.	रत्नानि =	**प्रथमा, द्वितीया**	**नपुंसकलिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ङ.	मानवः =	**प्रथमा**	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
च.	कीर्तिम् =	**द्वितीया**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
छ.	मूढैः =	**तृतीया**	**पुंल्लिङ्गम्**	**बहुवचनम्**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

7 महर्षिः दयानन्दः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. महर्षेः दयानन्दस्य जन्म भाद्रपदमासे नवम्यां तिथौ गुरुवासरे मूलनक्षत्रे एकाशीत्योत्तर अष्टादशतमे वैक्रमाब्दे (1881) अभवत्।

ख. महर्षिः दयानन्दः स्व हृदि सत्यं शिवं सुन्दरं लोकशङ्करं साक्षात्कर्तुं निश्चितम् अकरोत्।

ग. स्व कनिष्ठायाः भगिन्याः पितृव्यस्य च मृत्युं दृष्ट्वा महर्षेः दयानन्दस्य हृदि वैराग्यदीपः प्रज्वलितः।

घ. महर्षिः दयानन्दः स्व विद्याध्ययनस्य औत्सुक्यं कल्पवृक्षमिव वेदवेदाङ्गप्रवीणं विलोचनमपि आगमलोचनं साधुस्वभावं गुरुं विरजानन्दं न्यवेदयत्।

ङ. पतितानां स्त्रीजातीनां उद्धारं पाखण्डस्य खण्डनम् चेति गुरु विरजानन्दः दक्षिणास्वरूपं याचते श्रीमद्दयानन्दमहाभागात्।

च. महर्षि दयानन्दः सर्वान् जनान् अबोधयत् यत् ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्यशूद्राणां कर्म स्वभावैः विभागः न तु जन्मना, चत्वार एव आश्रमाः एक एव च ईश्वरः।

2. उचितैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. महर्षेः पिता तस्मै **शिवरात्रिव्रतमाचरितुम्** अकथयत्।

ख. सः एकस्मिन् दिने **गृहम्** अत्यजत्।

ग. क्रमेण **विरजानन्दस्य** समीपमगच्छत्।

घ. **अनुगृह्णातु** भवान् मम इमां **गुरुदक्षिणाम्**।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. ग्रामेषु   ख. iii. उभे   ग. ii. शानच्

4. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. शिवालयः = **शिव + आलयः**

ख. पितृव्योऽपि = **पितृव्यः + अपि**

ग. व्रतमाचरितुम् = **व्रतम् + आचरितुम्**

घ. स्यादिति = **स्यात् + इति**

5. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. आठवें वर्ष में इन महाभाग का उपनयन संस्कार हुआ।

ख. पिता की आज्ञा से मूलशंकर ने शिवरात्रि का व्रत रखा।

ग. अपनी बहन की मृत्यु से उनके मन में वैराग्य हो गया।

घ. आजकल हमारा देश अज्ञानरूपी अंधकार में है।

6. समानार्थकपदानि मेलयत।

उत्तरम्– क. देवालयः   ii. **मन्दिरम्**

ख. जनकः   iv. **पितृ**

ग. असत्यम्   i **अनृतम्**

घ. कनिष्ठा   iii. **लघु**

7. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. सौराष्ट्रस्य भूमिः अनेकान् वीरमहापुरुषान् अजायत।

ख. पुरा भगवान् श्रीकृष्णः अत्र निवासम् अकरोत्।

ग. मूलशङ्करः शिवरात्रिव्रतमाचरितवान्।

घ. वयम् अज्ञानान्धकारं हर्तुं प्रयत्नशीलाः तिष्ठेम।

8. निम्नलिखितानां पदानां मूलशब्दम्, विभक्तिं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
क.	नाम्नः	=	**नामन्**	**षष्ठी**	**एकवचनम्**
ख.	मूलशङ्कराय	=	**मूलशङ्कर**	**चतुर्थी**	**एकवचनम्**
ग.	मृत्योः	=	**मृत्यु**	**पञ्चमी, षष्ठी**	**एकवचनम्**
घ.	नार्यः	=	**नारी**	**प्रथमा**	**बहुवचनम्**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

8 चरकः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति शास्त्रवाक्यम्।

ख. चिकित्साशास्त्रे 'चरकसंहिता' इति आयुर्वेदीयः ग्रन्थः श्रेष्ठतमः।

ग. महर्षि चरकः कथयति यत् पञ्चभूतात्मकः हि देह पञ्च च देहस्य इन्द्रियाणि इन्द्रिनिग्रहः च स्वस्थाचरणम्।

घ. शरीरस्य त्रयः दोषाः सन्ति; तद्यथा—वातः, पित्तः, कफ इति।

ङ. स्वास्थ्यस्य रक्षायै शुद्धः आहारः, स्वच्छः, वायुः, निर्मलं जलम्, यथोचितं व्यायामः चित्तस्य शुद्धिः च अत्यावश्यकम्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. **स्वस्थं शरीरं** विना **जीवनयात्रा** केनापि प्रकारेण पूर्णा न भवितुमर्हति।

ख. चिकित्साशास्त्रे **चरक संहिता** इति आयुर्वेदीयः ग्रन्थः न केवलं **प्राचीनतमः** अपितु श्रेष्ठतमः अपि अस्ति।

ग. पञ्चभूतात्मकः हि **देहः पञ्च च देहस्य इन्द्रियाणि**।

घ. अजीर्णे भोजनं **विषम्**।

ङ. अतः **सदाचारः** अनिवार्यः **संयमः** च स्वस्थाचरणम्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. स्त्रीलिङ्गम् ख. iii. महा + ऋषिः

ग. ii. विधिलिङ्लकारस्य

4. क्रियापदानामर्थं लिखत।

उत्तरम्–

ज्ञायते	=	**जाना जाता है**	चालयति	=	**चलाता है**
अर्हति	=	**हो सकता है**	कथयति	=	**कहता है**
दीयते	=	**दिया जाता है**	भवेत्	=	**होना चाहिए**
अपेक्षते	=	**अपेक्षित है (चाहिए)**			

उद्‌भवति = **उत्पन्न होता है** जायन्ते = **उत्पन्न होते हैं**

5. **वाक्यनिर्माणं कुरुत।**

उत्तरम्– क. अहितकरं भोजनं **सर्वथा** वर्जनीयम्।

ख. कृष्णेन सह राधा **अपि** आराध्यते।

ग. त्वम्, कमलः विभुः **च** एतान् पादपान् जलेन सिञ्चत।

घ. यदि त्वं सायङ्कालपर्यन्तम् एतत् कार्यं समापयिष्यसे **तर्हि** अहं तुभ्यं पञ्च शतं रुप्यकाणि दास्यामि।

ङ. अद्य सः क्रीडनाय **न** गमिष्यति।

6. **समानार्थकपदानां मेलनं कुरुत।**

उत्तरम्–

क.	रुग्णः	ii.	**अस्वस्थः**
ख.	शरीरम्	iii.	**देहः**
ग.	रोगः	v.	**व्याधिः**
घ.	स्वच्छः	iv.	**निर्मलः**
ङ.	संयमः	i.	**इन्द्रियनिग्रहः**

7. **रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं लिङ्गं च लिखत।**

उत्तरम्– क. सप्तमी, स्त्रीलिङ्गम् ख. चतुर्थी, पुंल्लिङ्गम्

ग. षष्ठी, नपुसंकलिङ्गम् घ. प्रथमा, पुंल्लिङ्गम्

ङ. द्वितीया पुंल्लिङ्गम्

8. **हिन्द्यामनुवादं कुरुत।**

उत्तरम्– क. चरक संहिता सबसे प्राचीन ग्रंथ है।

ख. शरीर के तीन दोष हैं।

ग. संयम से शरीर के दोषों की समान मात्रा होती है।

घ. स्वास्थ्य की रक्षा के लिए दोषों की समान मात्रा होती है।

ङ. मन और शरीर एक-दूसरे पर आश्रित हैं।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

9 समयस्य सदुपयोगः

अभ्यासः

1. **निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।**

उत्तरम्– क. विद्यालयेषु ग्रीष्मावकाशे भूते सति अमनः प्रसन्नः आसीत्।

ख. अमनस्य जननी तस्य स्वेच्छया व्यवहारेण चिन्तिता अभवत्।

ग. पितामही पितामहं अमनस्य दिनचर्यार्थं न्यवेदयत्।

घ. पितामहः अमनं बोधयति यत् यः प्रमादेन समयं यापयन् समयेन कार्यं न करोति अन्यच्च श्वः परश्वः पश्चात् वा करिष्यामि इति कथयन् तिष्ठति सः जीवने कदापि सफलः न भवति।

ङ. समयस्य उपयोगः स्व रुचेः अनुसारं करणीयः। अन्यत् तादृशानि कार्याणि करणीयानि यैः मनोरञ्जनेन सह ज्ञानस्य अपि वृद्धिः भवेत्।

च. पितामहस्य वार्तां श्रुत्वा अमनः प्रतिज्ञाम् अकरोत् यत् अद्यतनात् सः स्व कार्याणि समयेन करिष्यति, समयं व्यर्थं न यापयिष्यति जीवनं च सफलं करिष्यति।

2. उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. प्रसन्नः **अमनः विद्यालयात्** गृहम् आगतः।

ख. माते! **अधुना मां** पठनाय किमपि न कथनीयम्।

ग. **अथ प्रसन्नः** अमनः स्वेच्छया सर्वं कर्तुम् आरभत।

घ. किं बहुना **इतस्ततः** व्यर्थम् अटति।

ङ. सः स्व जीवने **कदापि सफलः** न भवति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. ग्रीष्मावकाशः   ख. i. अमनः

ग. ii. ये समयस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति

4. सर्वनामपदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. एषः   ख. त्वं   ग. मया, सः

घ. अहं   ङ. वयं

5. वर्णविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. व्यवहारः = **व्+य्+अ+व्+अ+ह्+आ+र्+अः**

ख. विद्यालयः = **व्+इ+द्+य्+आ+ल्+अ+य्+अः**

ग. दूरभाषः = **द्+ऊ+र्+अ+भ्+आ+ष्+अः**

घ. चलचित्रम् = **च्+अ+ल्+अ+च्+इ+त्+र्+अ+म्**

ङ. सदुपयोगः = **स्+अ+द्+उ+प्+अ+य्+ओ+ग्+अः**

च. पितामहः = **प्+इ+त्+आ+म्+अ+ह्+अः**

6. हिन्द्याम् अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. आज हमारे विद्यालय में गर्मियों की छुट्टियों की घोषणा हुई।

ख. कल मेरी नानी जी गाँव से आएँगी।

ग. माता अपने पुत्र के व्यवहार से चिंतित होती है।

घ. कौन आलस्य से समय बिताता है?

ङ. इसलिए वैसे कार्य करो जिनसे मनोरंजन के साथ ज्ञान की वृद्धि भी हो।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. इच्छानुसारम् = **इच्छा + अनुसारम्**

ख. ग्रीष्मावकाशः = **ग्रीष्म + अवकाशः**

ग. त्वमपि = **त्वम् + अपि**

घ. स्वेच्छा = **स्व + इच्छा**

ङ. सदुपयोगः = **सत् + उपयोगः**

च. त्वमेव = **त्वम् + एव**

छ. अधुनाऽपि = **अधुना + अपि**

ज. महापुरुषः = **महा + पुरुषः**

8. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. कथयितुं, कथयति　　ख. आलपति

ग. अभवत्　　घ. अस्ति

ङ. अकथयत्, यापनीयम्　　च. विनाशयति

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. **अधुना** अहम् एकस्मिन् साक्षात्कारे गच्छामि।

ख. काकेन **इच्छानुसारं** जलंम पीतम्।

ग. **रुष्टः** बाल अभुक्त्वा एव शयितः।

घ. सः **स्वेच्छया** कार्यं कर्तुम् आरब्धवान्।

ङ. त्वम् अस्यै परीक्षायै **योग्यः** न असि।

च. **महान्तः** जनाः समयस्य सदुपयोगं कुर्वन्ति।

छ. सः मित्रैः **सह** इतस्ततः भ्रमन् समयं यापयति।

ज. जलम् अमूल्यम् अस्ति, तत् **व्यर्थं** मा कुरु।

10. क्रियापदानाम् अर्थं लिखत।

उत्तरम्–

विनाशयति	= **नष्ट करता है**	तिष्ठति	= **ठहरता है**
आगतः	= **आया**	कथयति	= **कहता है**
आरभत	= **शुरू की**	यापयति	= **बिताता है**
अटति	= **घूमता है**	न्यवेदयत्	= **निवेदन किया**
श‍ृणोषि	= **सुनते हो**	करवाणि	= **करूँ**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

10 वाचालतायाः परिणामः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. कच्छपः कालिन्दी विपिने एकस्मिन् तडागे वसति स्म।

ख. कच्छपः राजहंसाभ्यां मुक्तां ददाति स्म।

ग. अनावृष्टिवशात् तडागजले शुष्के भूते सति कच्छपः दुःखितः आसीत्।

घ. मित्रयोः वार्तां श्रुत्वा कूर्मः अवदत् यत् सत्ययमेतत् अधुना मम जीवनं सङ्कटापन्नं अस्ति तथापि कोऽपि उपायः चिन्तयतां येन अहं जीवितं तिष्ठेयम्।

ङ. किमपि चक्राकारं पक्षिभ्यां नीयते इति पौराः सविस्मयम् अवदन्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. तस्य **राजहंसौ** मित्रे आस्ताम्।

ख. तौ च **मुक्तां** प्राप्य **प्रसन्नौ** अभवताम्।

ग. सत्यम् एतत् यत् अधुना मम **जीवनं** सङ्कटापन्नम् अस्ति तथापि **उपायः** चिन्तयताम्।

घ. ''भो! कथम् एषः **कोलाहलः**?''

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. वनम् ख. i. द्विवचनम्

ग. iii. अव्ययम्

4. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. तस्मिन् सघने वने केवलो एकः सरोवरः आसीत्।

ख. ग्रीष्मकाले तत् सरोवरः शनैः शनैः शुष्कोऽभवत्।

ग. जलाभावेन तु वयं म्रियिष्यामहे।

घ. अहं काष्ठस्य मध्यभागं दन्तैः ग्रहीष्यामि।

ङ. मित्रयोः वार्तां न मत्वा कच्छपः मृत्युं प्राप्नोत्।

5. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. वे दोनों वहाँ आकर उसके साथ बातचीत करते थे।

ख. तालाब धीरे-धीरे सूख गया।

ग. ऐसा लगता है अब मेरा जीवन संकटग्रस्त है।

घ. और वे दोनों मोती पाकर प्रसन्न हुए।

ङ. वैसा किए जाने पर जाते हुए कछुए ने नीचे गाँव देखा।

6. रेखाङ्कितानां पदानां कारकं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्–

क.	कर्ता कारकम्	पुंल्लिङ्गम्
ख.	कर्ता कारकम्	पुंल्लिङ्गम्
ग.	सम्बन्धभावः	नपुंसकलिङ्गम्
घ.	कर्म कारकम्	नपुसंकलिङ्गम्
ङ.	अधिकरण कारकम्	स्त्रीलिङ्गम्

7. निम्नलिखितं पूरयत।

उत्तरम्–

	धातुः	**प्रत्ययः**	**प्रत्ययान्तप्रयोगः**
क.	पठ्	**क्त**	पठितः
ख.	गै	**क्तवतु**	गीतवान्
ग.	**नी**	क्त	नीतः
घ.	पूज्	क्तवतु	**पूजितवान्**
ङ.	मुद्	क्त	**मुदितः**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. विभुः विद्यालयात् **आगत्य** प्रतिदिनं समयेन गृहकार्यं करोति।

ख. अहं भोजनं **कृत्वा** बहिः उपवने भ्रमणाय गच्छामि।

ग. भक्तः **देवालयं** गत्वा ईशं नमति।

घ. विपत्तौ धैर्यं न **त्याज्यम्**।

ङ. सम्पूर्णे काले त्वया तूष्णीं स्थातव्यम् इति राजहंसौ **अवदताम्**।

च. पश्यत, ताभ्यां हंसाभ्यां कच्छपः **नीयते**।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

11 अमूल्या विद्या

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. स्व पुत्रं न पाठनेन माता शत्रु पिता च वैरी।

ख. विद्या सर्वस्य भूषणम्।

ग. निर्गन्धाः किंशुकाः इव विद्याहीनाः न शोभन्ते।

घ. विद्या प्रवासे मित्रमिव।

ङ. भारतेः कोशः अतः अपूर्वः अस्ति यतोहि अयं व्यये कृते वृद्धिं प्राप्नोति सञ्चयेन च नष्टं भवति।

च. विद्यया, तपसा, दानेन, ज्ञानेन, शीलेन, गुणेन धर्मेण च ये हीनाः भवन्ति; तादृशाः जनाः भुवि भारभूताः।

2. श्लोकपङ्क्तीः पूरयत।

उत्तरम्– क. न शोभते **सभामध्ये हंसमध्ये** बको यथा।

ख. नक्षत्राणां भूषणं **चन्द्रः नारीणां भूषणं** पतिः।

ग. **विद्याहीनाः** न शोभन्ते निर्गन्धाः इव **किंशुकाः**।

घ. विद्याधनं **सर्व** धनं प्रधानम्।

ङ. **ते मृत्युलोके भुविभारभूताः**मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. अरिः ख. ii. पति ग. i. आत्मनेपदी

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. वर्तते ख. भूषणकरी ग. प्रशंस्यते

घ. उद्भवति ङ. कृते, प्राप्नोति

5. समानार्थकानां पदानां मेलनं कुरुत।

उत्तरम्–

क.	चन्द्रः	i.	**इन्दुः**
ख.	भारती	ii.	**सरस्वती**
ग.	नक्षत्राणाम्	iii.	**खपिण्डानाम्**
घ.	मित्रम्	iv.	**सखा**
ङ.	भार्या	v.	**सहधर्मिणी**
च.	बालो	vi.	**बालकाः**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. विद्याहीनः विदुषां सभायां न शोभते।

ख. ताराणाम् आभूषणं चन्द्रः अस्ति।

ग. मृतजनस्य मित्रं धर्मः भवति।

घ. विद्याहीनाः अस्यां भुवि पशुवत् विचरन्ति।

ङ. विद्याधनं व्यये कृते वर्धते।

7. विलोमपदानि लिखत।

उत्तरम्–

विद्वान्	=	**मूर्खः**	स्वदेशे	=	**परदेशे**
धर्मः	=	**अधर्मः**	मित्रम्	=	**शत्रुः**
भुवि	=	**व्योमे**	नित्यम्	=	**अनित्यम्**
वृद्धिम्	=	**क्षयम्**	सुखम्	=	**दुःखम्**
विशालः	=	**लघु**			

8. निम्नलिखितानां पदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्–

नारीणाम्	=	**सम्बन्धभावः**
विद्याहीनाः	=	**कर्ताकारकम्**
धनम्	=	**कर्ताकर्मकारकम्**
स्वदेशे	=	**अधिकरणकारकम्**
पात्रत्वात्	=	**अपादानकाकरम्**
विद्यायै	=	**सम्प्रदानकारकम्**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

12 आनन्दोत्सवः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. पाठः सौम्यस्य जन्मदिवसविषये अस्ति।

ख. पित्रोः आशीर्वचनैः सौम्यस्य हृदये उल्लासः आत्मविश्वासः च जातः।

ग. पितरौ सौम्याय उपहारस्वरूपे चित्रफलकम् अयच्छताम्।

घ. सौम्यस्य माता काष्ठफलके मिष्टान्नानि, शीतपेयानि स्वादिष्ट व्यञ्जनानि च अस्थापयत्।

ङ. एतस्मिन् हर्षमये वातावरणे सर्वे आनन्देन अखादन्, अनृत्यन् अगायन् च।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. गतसप्ताहे **पञ्चदशतारिकायां** सौम्यस्य जन्मदिवसः आसीत्।

ख. "पुत्र! **चिरञ्जीव**! **प्रसन्नः** भव।"

ग. तौ पुत्राय **जन्मदिवसोपहारम्** अयच्छताम्।

घ. मातः, पितः! अहम् **अनुगृहीतः अस्मि**।

ङ. सर्वे जनाः **प्रमुदिताः** आसन्।

च. वातावरणम् **आह्लादपूर्णम्** आसीत्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. त्रयोदशवर्षीयः ख. i. चित्रफलकम्

ग. ii. आह्लादपूर्णम्

4. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. आज सौम्य का जन्मदिन है।

ख. माता-पिता ने उसे उपहार दिया।

ग. शाम को सौम्य के घर मित्र आए।

घ. इस अवसर पर मैंने मित्र के साथ गीत गाया।

ङ. हम सभी वहाँ आनंद से नाचे।

5. निम्नलिखितानि पदानि संशोधयत।

उत्तरम्–

शीतानी	=	**शीतानि**	ऊललासः	=	**उल्लासः**
तारीखायाम्	=	**तारिकायाम्**	आनिय	=	**आनीय**
विकृत्य	=	**विक्रीय**	प्रशन्नौ	=	**प्रसन्नौ**
परीतः	=	**परितः**	अनुग्रहितः	=	**अनुगृहीतः**
वरधापणम्	=	**वर्धापनम्**			

6. रेखाङ्कितपदानां कारकाणि लिखत।

उत्तरम्– क. सम्बन्धभावः, अधिकरणकारकम्

ख. करण कारकम्, अधिकरणकारकम्

ग. सम्प्रदान कारकम्, सम्बन्धभावः

घ. अपादानकारकम्, कर्मकारकम्

ङ. कर्ताकारकम्, कर्मकारकम्

7. रेखाङ्कितानां क्रियापदानां धातून् लकारान् च लिखत।

उत्तरम्–

क.	भू	लङ् लकारः	ख.	भू	लट् लकारः
ग.	तिष्ठ्	लट् लकारः	घ.	स्पृश्	लङ् लकारः
ङ.	नृत्, गै	लृट् लकारः			

8. वर्णविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. तारिकायाम् = **त् + आ + र् + इ + क् + आ + य् + आ + म्**

ख. चिरञ्जीव = **च् + इ + र् + अ + ञ् + ज् + ई + व् + अ**

ग. कृतज्ञता = **क् + ऋ + त् + अ + ज् + ञ् + अ + त् + आ**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

13 महाराज्ञी लक्ष्मीबाई

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. महाराज्ञी लक्ष्मीबाई नारीणाम् 'अबला' इति पर्यायं मृषा अकरोत्।

ख. अस्याः वीराङ्गनायाः जन्म 1835 तमे वर्षे एकस्मिन् ब्राह्मणकुले महाराष्ट्रे राज्ये कृष्णानद्याः तटे अभवत्।

ग. अस्याः जननी साध्वी ईशभक्ता च नारी आसीत्।

घ. एषा बाल्यकाले पेशवापुत्रेण सह शस्त्रशास्त्रविद्याम् अलभत।

ङ. अस्याः वीराङ्गनायाः विवाहः झांसीजनपदस्य नरेशेन गङ्गाधर रावेन सह जीवनस्य चतुर्दशे वर्षे अभवत्।

च. युद्धक्षेत्रे सा अनेकान् शत्रून् यमलोके प्रापयन् सर्वथा आहतो भूय वीरगतिं प्राप्नोत् ।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अस्याः जनकस्य नाम **मोरोपन्तः** आसीत्।

ख. जीवनस्य **चतुर्थे वर्षे एव** सा एतां बालिकां परित्यक्त्वा **परलोकमगच्छत्।**

ग. शैशवे तस्याः नाम **'मनुबाई' इति** आसीत्।

घ. गङ्गाधरः **दामोदर** नामकं एकं शिशुं **दत्तकपुत्ररूपेण** स्वीचकार।

ङ. लक्ष्मीः स्वातन्त्र्यस्य युद्धस्य **नायिका** अभवत्।

च. कश्चित् साधुः एतस्याः वीराङ्गनायाः **अन्त्येष्टिक्रियामाचरत्।**

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. आकारान्त   ख. iii. अव्ययम्

ग. i. ल्यप्

4. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

क.	षष्ठी, प्रथमा	स्त्रीलिङ्गम्, नपुसंकलिङ्गम्	एकवचनम्
ख.	सप्तमी	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
ग.	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	एकवचनम्
घ.	द्वितीया	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्
ङ.	प्रथमा, तृतीया	पुंल्लिङ्गम्, स्त्रीलिङ्गम्	बहुवचनम्, एकवचनम्
च.	प्रथमा	पुंल्लिङ्गम्	बहुवचनम्

5. विपरीतार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्–

महाराज्ञी	=	**महाराजा**	स्वर्गम्	=	**नरकम्**
स्वस्थः	=	**अस्वस्थः**	जननी	=	**जनकः**
स्वतन्त्रः	=	**परतन्त्रः**	शान्तिः	=	**अशान्ति**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. महाराज्ञी लक्ष्मीबाई प्रथमस्वतन्त्रतासङ्ग्रामस्य प्रसिद्धा नायिका आसीत्।

ख. लक्ष्मीबाई महोदयाया: माता एका साध्वी महिला आसीत्।

ग. लक्ष्मीबाई महोदयाया: विवाह: झांसी जनपदस्य राज्ञा गङ्गाधर रावेन सह अभवत्।

घ. राज्यस्य कोऽपि उत्तराधिकारिण: न भूते सति अवसरं प्राप्य आङ्ला: तं स्वाधिकारे कर्तुम् ऐच्छन्।

ङ. धन्याऽस्ति सा वीराङ्गना महाराज्ञी लक्ष्मीबाई।

7. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– क.	परलोकम् + अगच्छत्	=	**परलोकमगच्छत्**
ख.	सन्तप्ता + अपि	=	**सन्तप्ताऽपि**
ग.	अति + इव	=	**अतीव**
घ.	अबला + इति	=	**अबलेति**
ङ.	अन्ये + अपि	=	**अन्येऽपि**

8. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. 'शठे शाठ्यं समाचरेत्' इत्युक्ति: लोके **प्रसिद्धा** अस्ति।

ख. महाराज्ञी लक्ष्मीबाई महोदयाया: जननी **साध्वी** नारी आसीत्।

ग. दानपुण्यादीभि: एव जन: **स्वर्गं** याति।

घ. पतिपुत्रयो: मृत्युना राज्ञी लक्ष्मीबाई अति **खिन्ना** आसीत्।

ङ. **धन्या** एषा वीराङ्गना या स्व मातृभूमे: जीवनपर्यन्तं युद्धम् अकरोत्।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

14 वीरः बालः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. कौरवै: द्रोणाचार्यस्य सहयोगेन स्व विजयाय चक्रव्यूहं रचितम्।

ख. पाण्डवानां चिन्ताया: कारणम् इदम् आसीत् यत् अर्जुनं विहाय तेषु अन्य: कोऽपि चक्रव्यूहभेदनं न जानाति स्म।

ग. अभिमन्यु: मातृगर्भे एव चक्रव्यूहभेदनं ज्ञातवान्।

घ. भीम: अभिमन्यो: वार्तां श्रुत्वा वदति यत् नात्र काऽपि चिन्ता, सप्तद्वारभेदनान्तरम् अहं स्व गदया चक्रव्यूहं छिन्नं भिन्नं करिष्यामि।

ङ. यदा अभिमन्युना सप्तमं द्वारं भित्तं चक्रव्यूहं च छिन्नं भिन्नं कृतं तदा कौरवा: भयभीता: जाता:।

च. कौरवा: धर्मयुद्धं विहाय नि:शस्त्रं बालम् अभिमन्युं मिलित्वा युद्धे अघ्नन् इति अनीतिम् अकुर्वन्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. कौरवाः स्व **चातुर्येण** अर्जुनं युद्धात् दूरं नीतवन्तः।

ख. **व्यूहं भेदने** असमर्थाः पाण्डवाः **चिन्ताग्रस्ताः** अभवन्।

ग. एकदा **यदा श्रीपितृचरणः** मम मातरं **चक्रव्यूहविद्यां** ज्ञापयति स्म।

घ. **सप्तद्वारभेदनानन्तरम्** अहं **स्व गदया** चक्रव्यूहं छिन्नं भिन्नं करिष्यामि।

ङ. **धर्मक्षेत्रे** वयमपि धर्मगामिनः भवेम।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. बनाया ख. ii. आत्मनेपदी

ग. iii. क्तवतु

4. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. आसन् ख. आगच्छत्

ग. दृष्ट्वा, चिन्ताहर्तुम्, अपृच्छत् घ. भेत्तुं, जानाति स्म

ङ. दृष्ट्वा, प्रशंसितवन्तः

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनं च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		विभक्तिः	लिङ्गम्	वचनम्
क.	कौरवाः	=	**प्रथमा**	**पुंल्लिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ख.	सहयोगेन	=	**तृतीया**	**पुंल्लिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ग.	चिन्तायाः	=	**पञ्चमी, षष्ठी**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
घ.	विद्याम्	=	**द्वितीया**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ङ.	सेनापतयः	=	**प्रथमा**	**पुंल्लिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
च.	युद्धम्	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**नपुंसकलिङ्गम्**	**एकवचनम्**

6. मूलधातवः लिखत।

उत्तरम्– आसन् = **अस्** अभवन् = **भू**

आगच्छन् = **आगम्** अभाषन्त = **भाष्**

अत्यजन् = **त्यज्** अजयन् = **जि**

7. निम्नलिखितं मेलयत।

उत्तरम्– क. हर्तुम् vi. **हरने के लिए**

ख. जेतुम् iv. **जीतने के लिए**

ग. प्राप्तुम् i. **प्राप्त करने के लिए**

घ. भेत्तुम् v. **भेदने के लिए**

ङ. पठितुम् iv. **पढ़ने के लिए**

च. भवितुम् ii. **होने के लिए**

8. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. महाभारतस्य युद्धसमये अभिमन्युः षोडशवर्षीयः आसीत्।

ख. चक्रव्यूहरचनायाः विषये ज्ञात्वा पाण्डवाः चिन्ताग्रस्ताः अभवन्।

ग. परमत्र एकः चिन्तायाः विषयः अस्ति।

घ. महाराज! आज्ञाम् आशीर्वादं च ददातु।

ङ. अभिमन्योः युद्धकौशलं दृष्ट्वा शत्रवःअपि आश्चर्यचकिताः अभवन्।

च. अभिमन्युः वीरगतिं प्राप्नोत्।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

15 सत्सङ्गतेः महिमा

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. मधुरावाणी सतां च सङ्गतिः इति संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले।

ख. सज्जनानां सङ्गति फलति।

ग. महाजनानां संसर्गः उन्नतिकारकः।

घ. संसारे सद्भिः सह सङ्गतिं कुर्वीत।

ङ. पापम्, तापं दैन्यं च हन्ति सज्जनसङ्गमः।

2. श्लोकान् पूरयत।

उत्तरम्– क. संसारकटुवृक्षस्य **द्वे फले ह्यमृतोपमे**।
सुभाषितरसास्वादः सङ्गतिः सुजने जने।।

ख. महाजनस्य **संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः**।
पद्मपत्रस्थितं **वारि दत्ते मुक्ताफलाश्रियम्**।।

ग. **सद्भिरेव सहासीत् सद्भिः** कुर्वीत **सङ्गतिम्**।
सद्भिर्विवादः मैत्री च **नासद्भिः** किञ्चिदाचरेत्।।

घ. गङ्गा पापं **शशि तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा**।
पापं तापं च दैन्यं च हन्ति सज्जनसङ्गमः।।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. वारिणः ख. iii. लतायाः

ग. i. साधवः

4. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– क.	हि + अमृत + उपमे	=	**ह्यमृतोपमे**
ख.	न + उन्नतिः	=	**नोन्नतिः**
ग.	किम् + चित् + आचरेत्	=	**किञ्चिदाचरेत्**
घ.	सद्भिः + एव	=	**सद्भिरेव**
ङ.	रस + आस्वादः	=	**रसास्वादः**
च.	कल्पतरुः + तथा	=	**कल्पतरुस्तथा**

5. समानार्थकपदानि लिखत।

उत्तरम्– सुजनः = **सज्जनः** कालः = **समयः**

कीर्तिः	=	**यशः**	वारि	=	**नीरम्**
विवादः	=	**कलहः**	अमृतम्	=	**सोमः**

6. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. अधुना तु वृक्षेऽस्मिन् **द्वे** एव फले स्तः।

ख. साधुसमागमः **सद्यः** फलति।

ग. सदैव सतां **संसर्गः** करणीयः।

घ. सन्मार्गमनुसरन् एव कोऽपि जनः **उन्नतिः** प्राप्नोति।

ङ. सतां सङ्गतिः **कल्पतरु** इव अस्ति।

7. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. सज्जनों को संगति उन्नतिकारक होती है।

ख. सज्जनों के साथ मनोरंजन भी लाभकारी होता है।

ग. गंगा पाप को और चंद्रमा ताप को मारता है (नष्ट करता है)।

घ. सत्संगति से मन प्रसन्नता को प्राप्त होता है।

ङ. सत्संगति हर प्रकार से मनुष्य को उन्नति की ओर ले जाती है।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

16 पुस्तकालयः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. शिक्षाक्षेत्रे पुस्तकालयस्य महत्त्वं विशेषरूपेण वर्तते।

ख. पुस्तकालयाः अनेकविधाः सन्ति; तद्यथा—विद्यालयस्य पुस्तकालयः, महाविद्यालयस्य पुस्तकालयः राजकीय पुस्तकालयः, सार्वजनिक पुस्तकालयः।

ग. ज्ञानपिपासूनां कृते पुस्तकालयानाम् अनिवार्यता अस्ति।

घ. पुस्तकानिज्ञानं यच्छन्ति मनोरञ्जनमपि च कुर्वन्ति।

ङ. अत्र अनेकेषां लेखकानाम्, कवीनाम्, उपन्यासकाराणां कथाकाराणां च पुस्तकानि उपलभन्ते।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. पुस्तकालयाः **अनेकविधाः** सन्ति।

ख. पुस्तकालयः हि न केवलं **ज्ञानं** यच्छन्ति अपितु **मनोरञ्जनम्** अपि कुर्वन्ति।

ग. पुस्तकालये महती **सुव्यवस्था** अस्ति।

घ. तत्र **शान्तेः** वातावरणं पूर्णम् **अनुशासनं** च भवति।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. दीर्घ सन्धिः   ख. ii. सु

ग. i. आत्मनेपदी

4. पदानि संशोधयत।

उत्तरम्– तृपतयै	=	**तृप्त्यै**	वीशाल:	=	**विशाल:**
अनीवरयता	=	**अनिवार्यता**	सम्रिदध:	=	**समृद्ध:**
रचीतम्	=	**रचितम्**	अधयनाय	=	**अध्ययनाय**
वतावरनम्	=	**वातावरणम्**	नीरधारित	=	**निर्धारित**

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, लिङ्गं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–	**पदम्**		**विभक्तिः**	**लिङ्गम्**	**वचनम्**
क.	शिक्षाक्षेत्रे	=	**सप्तमी**	**नपुसंकलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ख.	कवीनाम्	=	**षष्ठी**	**पुंल्लिङ्गम्**	**बहुवचनम्**
ग.	सुव्यवस्था	=	**प्रथमा**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
घ.	शान्ते:	=	**पञ्चमी, षष्ठी**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**
ङ.	विद्यया	=	**तृतीया**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**एकवचनम्**

6. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. स्थापितानि भवन्ति, कथ्यते

ख. क्रेतुं शक्नुवन्ति, पठितुं शक्नुवन्ति

ग. निरुद्धयते

घ. अत्रागच्छन्ति, भवन्ति

ङ. वर्तते

7. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. पुस्तकालय में विभिन्न विषयों को अधिकृत करके पुस्तकें रखी होती हैं।

ख. पुस्तकालय अनेक प्रकार के होते हैं।

ग. इसमें अनेक लेखकों और कवियों की पुस्तकें होती हैं।

घ. जहाँ पुस्तकालय नहीं हैं वहाँ लोग ज्ञानसागर से वंचित हो जाते हैं।

ङ. आज तो शिक्षा के प्रसार के लिए गाँवों में भी पुस्तकालयों की आवश्यकता होती है।

च. क्योंकि ये ज्ञानवर्धन और मनोरंजन के लिए बहुत उपयोगी हैं।

8. सन्धिविग्रहं कुरुत।

उत्तरम्–	**सन्धिः**		**सन्धिविग्रहः**
क.	मनोरञ्जनमपि	=	**मनोरञ्जनम् + अपि**
ख.	विषयानधिकृत्य	=	**विषयान् + अधिकृत्य**
ग.	ग्रामेष्वपि	=	**ग्रामेषु + अपि**
घ.	अवश्यमेव	=	**अवश्यम् + एव**
ङ.	तद्यथा	=	**तत् + यथा**
च.	सदैव	=	**सदा + एव**

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. **कथ्यते** यत् कालिदास: प्राक् अल्पज्ञ: आसीत्।

ख. उपवनेऽस्मिन् **अनेकविधा:** वृक्षा: सन्ति।

ग. वसन्तऋतौ वृक्षेषु **नवीनानि** पुष्पाणि विकसन्ति।

घ. अस्याम् उद्योगशालां तु महती **सुव्यवस्था** अस्ति।

ङ. एनं **लघु** बालकम् आह्वय।

च. ध्यानकक्षे **शान्तेः** वातावरणं भवति।

छ. यत्र पुस्तकालयाः न भवन्ति तत्रत्य जनाः ज्ञानसागरात् **वञ्चिताः** भवन्ति।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

17 सर्पमण्डूकयोः कथा

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. दुर्मुखस्य सर्पस्य अति जीर्णा अवस्था जाता आसीत्।

ख. मण्डूकः सर्पम् अपृच्छत् यत् किं त्वम् अद्य आहारं नान्विष्यसि इति।

ग. स्व पुत्रं मृतम् अवलोक्य मूर्च्छितः कौण्डिन्यः पृथिव्यां लुलोट।

घ. जयदेवः कौण्डिन्यं बोधयति यत् कथमेवं प्रलपसि, विलपसि। यथा सागरे द्वे काष्ठे समेत्य एकीभूयतः तथैव पञ्च तत्वैः निर्मिते देहे पुनः पञ्चतत्वे विलीने भूते सति कथं शोकः! अतः आत्मानम् अनुसन्धेहि शोकं च परित्यज।

ङ. मण्डूकराजः सर्पम् आह यत् अस्मदाज्ञया भेकान् भक्षय।

च. दुर्जनानां सङ्गः कदापि न करणीयः इति पाठस्य सन्देशः।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. आसीत् **जीर्णोद्याने दुर्मुखो** नाम्नः सर्पः।

ख. गच्छ भद्र! मम **मन्दभाग्यस्य प्रश्नेन** किं तव?

ग. यथा महोदधौ **काष्ठं** च काष्ठं **समेयातां** समेत्य च व्यपेयाताम् तद्वद् भूतसमागमः।

घ. अथो **ब्राह्मणशापाद् मण्डूकान्** वोढुं तिष्ठामि।

ङ. ततः असौ मण्डूकराजः **सर्पस्य** पृष्ठम् **आरूढवान्**।

च. "अस्मदाज्ञया **भेकान्** भक्षय"। "ततो गृहीतोऽयं **महाप्रसादः**" इति उक्त्वा क्रमशो मण्डूकान् खादितवान्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. ii. तुमुन् ख. i. तत्र ग. ii. आत्मनेपदी

4. सन्धिं कुरुत।

उत्तरम्– क. सः + अपि = **सोऽपि**

ख. दुः + दैवात् = **दुर्दैवात्**

ग. तत्र + आगत्य = **तत्रागत्य**

घ. सरः + तीरे = **सरस्तीरे**

ङ. भुजङ्गः + अवदत् = **भुजङ्गोऽवदत्**

च. यः + तिष्ठति = **यस्तिष्ठति**

5. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क. नान्विष्यसि = **न + अन्विष्यसि**

ख. वनेऽपि = **वने + अपि**

ग. महोदधौ = **महा + उदधौ**

घ. ततोऽसौ = **ततः + असौ**

ङ. दूरादेव = **दूरात् + एव**

च. किमिति = **किम् + इति**

6. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गम्, विभक्तिं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
क.	जीर्णतया	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**तृतीया**	**एकवचनम्**
ख.	रागिणाम्	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**षष्ठी**	**बहुवचनम्**
ग.	बान्धवाः	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**प्रथमा**	**बहुवचनम्**
घ.	मण्डूकान्	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**द्वितीया**	**बहुवचनम्**
ङ.	रात्रिषु	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**सप्तमी**	**बहुवचनम्**
च.	सरसि	=	**नपुंसकलिङ्गम्**	**सप्तमी**	**एकवचनम्**

7. निर्देशानुसारं धातुरूपाणि लिखत।

उत्तरम्– क. गच्छ् (लङ् लकार मध्यमपुरुषे)

अगच्छः **अगच्छतम्** **अगच्छत**

ख. धाव् (लोट्लकार उत्तमपुरुषे)

धावानि **धावाव** **धावाम**

ग. तिष्ठ् (लृट्लकार उत्तमपुरुषे)

स्थास्यामि **स्थास्यावः** **स्थास्यामः**

घ. मुद् (लङ्लकार प्रथमपुरुषे)

अमोदत **अमोदेताम्** **अमोदन्त**

ङ. ब्रू (लोट्लकार प्रथमपुरुषे)

ब्रवीतु ब्रूताम् ब्रुवन्तु

च. भक्ष् (लट्लकार मध्यमपुरुषे)

भक्षयसि **भक्षयथः** **भक्षयथ**

8. समानार्थकानि पदानि मेलयत।

उत्तरम्– क. उद्याने iii. **उपवने**

ख. भोजनम् v. **आहारम्**

ग. सर्पः i. **अहिः**

घ. विलोक्य vi. **दृष्ट्वा**

ङ. महोदधिः ii. **सागरः**

च. देहे iv. **शरीरे**

9. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. एकस्य वटवृक्षमूले एकः भयङ्करः सर्पः **आसीत्**।

ख. सः जनः भूमौ **पतित्वा** उच्चैः व्यलपत्।

ग. **कथ्यतां** महोदय! का आज्ञा मम कृते?

घ. सः **अवदत्** यत् राज्ये कोऽपि पीडितः न भवेत् इति।

ङ. सः **उत्थाय** राजसभायाः बहिर्निगच्छति।

च. एवम् **उक्त्वा** सः निद्रां गतः।

क्रियात्मकं कार्यम्

18 अहिंसायाः विजयः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. दस्योः अङ्गुलिमालस्य दैनिकं कृत्यं मानवानां लुण्ठनं हननं च आसीत्।

ख. दस्योः 'अङ्गुलिमालः' इति नाम अतः अभवत् यतोहि स यान् जनान् हन्ति स्म, तेषाम् अङ्गुलीनां मालाः विरच्य कण्ठे धारयति स्म।

ग. राजा प्रसेनजितस्य दुःखस्य कारणम् अङ्गुलिमालस्य प्रतिदिनं वर्धमानं दुष्कृत्यम् आसीत्।

घ. महात्मना बुद्धेन स्व तपोबलेन प्रकाशितेन ज्ञानेन अङ्गुलिमालस्य अज्ञानं नष्टम् अभवत्।

ङ. महात्मा बुद्धः अङ्गुलिमालाय धर्मस्य, परहितस्य, प्रेम्णः करुणायाश्च शिक्षाम् अददात्।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. पुरा **कोशलदेशे** एकः भीषणः **दस्युः आसीत्**।

ख. अङ्गुलिमालस्य **दुष्कृत्यैः प्रजा** अतीव **दुःखिता** आसीत्।

ग. बुद्धस्तदा धर्मस्य, परहितस्य **प्रेम्णः करुणायाश्च** शिक्षा तस्मै अददात्।

घ. बुद्धस्य उपदेशप्रभावाद् अङ्गुलिमालस्य **अज्ञानान्धकारः** नष्टः जातः।

ङ. एवम् **हिंसायाम् अहिंसायाः** विजयोऽभवत्।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. प्राचीनकाल   ख. iii. वह   ग. ii. अपना

4. सम्यक्तया मेलयत।

उत्तरम्–

क.	हन्तुमधावत्	vi. **अङ्गुलिमालः**
ख.	राजा	iv. **प्रसेनजितः**
ग.	शिक्षा अददात्	i. **बुद्धः**
घ.	अहिंसायाः	ii. **विजयोऽभवत्**
ङ.	हिंसा	iii. **परित्यक्ता**

च. भीषण: v. **दस्युः**

5. विपरीतार्थकानि पदानि लिखत।

उत्तरम्– पुरा	=	**आदौ**	शिक्षित:	=	**अशिक्षितः**
दु:खिता	=	**प्रसन्ना**	बहु	=	**अल्पम्**
ज्ञानम्	=	**अज्ञानम्**	हिंसा	=	**अहिंसा**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. जनान् हत्वा स: तेषाम् अङ्गुलीनां मालां विरच्य धारयति स्म।

ख. सर्वा: प्रजा: तस्य अत्याचारेण पीडिता आसीत्।

ग. महात्मा बुद्ध: अङ्गुलिमालम् उपादिशत्।

घ. महात्मन: बुद्धस्य उपदेशेन तस्य अज्ञानान्धकारम् अनश्यत्।

ङ. अङ्गुलिमाल हिंसाया: त्यागम् अकरोत्।

7. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. तस्मिन् वने एक: **भीषणः** दस्यु: निवसति।

ख. राजा तं गृहीतुं **भृशं** प्रायतत्।

ग. दस्यु: ताभि: अङ्गुलिभि: मालां **विरच्य** कण्ठे धारयति स्म।

घ. राजा प्रसेनजित: महात्मने बुद्धाय **न्यवेदयत्**।

ङ. स: बुद्धस्य तेजस: **चकितः** अभवत्।

च. स मालां **छित्वा** अक्षिपत् बुद्धस्य च शिष्यत्वम् अगृह्णात्।

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत।

उत्तरम्– क.	प्रजाऽतीव	=	**प्रजा + अतीव**
ख.	अज्ञानान्धकार:	=	**अज्ञान + अन्धकारः**
ग.	हन्तुमधावत्	=	**हन्तुम् + अधावत्**
घ.	धर्ममुपदेष्टुम्	=	**धर्मम् + उपदेष्टुम्**
ङ.	बुद्धस्तदा	=	**बुद्धः + तदा**
च.	करुणायाश्च	=	**करुणायाः + च**

9. निम्नलिखितानां पदानां लिङ्गम्, विभक्तिं वचनञ्च लिखत।

उत्तरम्–	**पदम्**		**लिङ्गम्**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
क.	मानवान्	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**द्वितीया**	**बहुवचनम्**
ख.	अङ्गुलिभि:	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**तृतीया**	**बहुवचनम्**
ग.	क्रूरतया	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**तृतीया**	**एकवचनम्**
घ.	करुणाया:	=	**स्त्रीलिङ्गम्**	**पञ्चमी, षष्ठी**	**एकवचनम्**
ङ.	धर्मस्य	=	**पुंल्लिङ्गम्**	**षष्ठी**	**एकवचनम्**
च.	तस्मै	=	**पुंल्लिङ्गम्, नपुसंकलिङ्गम्**	**चतुर्थी**	**एकवचनम्**

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

19 प्रकृतिरक्षणम्

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. रमायाः व्याकुलतायाः कारणं सूर्यस्य ऊष्मा आसीत्।

ख. शोभा रमां सरस्तीरवर्तिनम् उद्यानं गन्तुं कथयति।

ग. उभे बहुकालं यावत् वटस्य शीतलायां छायायाम् अतिष्ठताम्।

घ. श्वेदबिन्दुभिः क्लिन्नाः बालकाः सरसि कूर्दन्ति।

ङ. यानि सूर्योदयकाले विकसन्ति सूर्यास्ते च निमीलन्ति तानि पद्मानि; यानि च विकासार्थं चन्द्रोदयमपेक्षन्ते तानि कुमुदानि इति।

च. अभिनयं दृष्ट्वा वृद्धः कथयति यत् तरवः, वन्यप्राणिनः जल स्रोतांसि च सत्यं कथयन्ति। एते मानवेभ्यः प्रकृतेः उपहारस्वरूपाः सन्ति। एतेषां विनाशः मानवानां विनाशः। अतः अस्माभिः तादृशानि कार्याणि करणीयानि स्युः यैः स्थलम्, जलम्, गगनं वनादिकं च दूषितं न भवेत्। मानवाः वन्यप्राणिनश्च सुखेन वसन्तु।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. अद्य तु **उष्मणा** पीडिता अस्मि।

ख. सरावेरस्य तटे स्थितां **वृक्षावलिं** पश्य।

ग. सरोवरे द्विविधानि **कमलपुष्पाणि** पश्य।

घ. अस्माकं जीवनमपि **सङ्कटग्रस्तं** जातम्।

ङ. मानवाः **वन्यप्राणिनः** च **सुखेन** वसन्तु।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. iii. लोट्लकारस्य   ख. ii. तिष्ठ्   ग. i. प्र

4. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. ये मेरे घर तालाब, नदियों और सागरों को दूषित करते हैं।

ख. आओ, तालाब के किनारे वाले बगीचे को जाते हैं।

ग. स्थल; जल, गगन और वन दूषित और नष्ट न हों।

घ. प्रदूषण से हमारा विकास रुक गया; हम रोगी और दुखी हो रहे हैं।

ङ. निरंतर कटने से हम नष्ट हो रहे हैं।

च. मानवों ने हमारे वन्य जीवों के घर नष्ट कर दिए।

5. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु उचितां विभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत।

उत्तरम्– क. उद्यानेऽस्मिन् तु अति **शीतलः** समीरः वहति।

ख. वन्यजीवानां गृहाणि **धनलोलुपैः** विनाशितानि।

ग. **मानवाः** वनानि कृन्तन्ति अस्मान् च घ्नन्ति।

घ. जनेभ्यः भीताः कूर्माः **सरसि** प्रविशन्ति।

ङ. श्वेदबिन्दुभिः क्लिन्नाः बालकाः **सरसि** स्नान्ति।

च. निरन्तरं **कर्तनेन** तु वयं नष्टाः एव भविष्यामः।

6. रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिं वचनं च लिखत।

उत्तरम्– क. तृतीया — एकवचनम्

ख. षष्ठी, सप्तमी — एकवचनम्

ग. सप्तमी, प्रथमा — एकवचनम्, बहुवचनम्

घ. पञ्चमी, प्रथमा — बहुवचनम्

ङ. तृतीया, षष्ठी — एकवचनम्, बहुवचनम्

7. वाक्यनिर्माणं कुरुत।

उत्तरम्– क. अद्य तु सूर्यस्य **आतप:** प्रचण्ड: अस्ति।

ख. यथा ते बाला: नृत्यन्ति **तथैव** त्वमपि नृत्य।

ग. **भीता:** मण्डूका: सरसि प्रविशन्ति।

घ. एतत् **दृश्यं** तु अतीव मनोहरम् अस्ति।

ङ एतेषां वृक्षाणां **विकास:** अत्यावश्यक: अन्यथा अस्माकं विनाशं निश्चितम्।

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

20 वाक्पटुः कुम्भकारः

अभ्यासः

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत।

उत्तरम्– क. निपुण:, विद्वान् प्रजापालकश्चेति गुणा: सन्ति भोजराज्ञ:।

ख. कुम्भकारस्य पत्नी राज्ञे निवेदयति यत् मृत्तिकाखनने स्वर्णरत्नादीभि: पूरितं कलशं प्राप्नोत् इति निवेदनाय एव अत्र आगतोऽहम्।

ग. रत्नप्रभया चकित: राजा कुम्भकारं पृच्छति यत् एतत् कलशं प्राप्य किमर्थं त्वमिदं न गृहीतवान् इति।

घ. कुम्भकार: राजानं प्रति वदति।

ङ. कुम्भकारस्य वार्तां श्रुत्वा राजा तत् कलशं तस्मै एव यच्छति।

2. रिक्तस्थानानि पूरयत।

उत्तरम्– क. आसीत् पुरा **धारानगर्यां भोजो** नाम्न: राजा।

ख. द्वारपाल: **राजसभायां** प्रविशति **राज्ञे** च निवेदयति।

ग. स: तस्य **रक्षायै** तत्रैव अस्ति।

घ. नृप: तस्मिन् कलशे **स्वर्णरत्नानि** पश्यति।

ङ. नक्षत्राणि **चन्द्रेणैव** सह शोभन्ते।

3. सम्यक् उत्तरं चिह्नाङ्कितं (✓) कुरुत।

उत्तरम्– क. i. अव्ययम् — ख. ii. लोट्लकारस्य

ग. iii. चतुर्थी

4. हिन्द्यामनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. एक बार एक स्त्री राजभवन आती है।

ख. स्त्री सभा में जाती है और राजा को निवेदन करती है।

ग. उसकी बात सुनकर राजा कलश लाने के लिए सेवक को उसके साथ भेजता है।

घ. तुमने यह क्यों नहीं लिया?

ङ. उसकी वह बात सुनकर राजा ने वह पात्र उसे ही दे दिया।

5. निम्नलिखितानां पदानां विभक्तिम्, वचनं लिङ्गञ्च लिखत।

उत्तरम्–

	पदम्		विभक्तिः	वचनम्	लिङ्गम्
क.	विद्वान्	=	**प्रथमा**	**एकवचनम्**	**पुंल्लिङ्गम्**
ख.	सा	=	**प्रथमा**	**एकवचनम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
ग.	ताम्	=	**द्वितीया**	**एकवचनम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
घ.	प्रभया	=	**तृतीया**	**एकवचनम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
ङ.	नक्षत्राणि	=	**प्रथमा, द्वितीया**	**बहुवचनम्**	**नपुंसकलिङ्गम्**
च.	कलशम्	=	**द्वितीया**	**एकवचनम्**	**नपुंसकलिङ्गम्**

6. संस्कृते अनुवादं कुरुत।

उत्तरम्– क. राजा भोजः एकः दयावान् नृपः आसीत्।

ख. कुम्भकारः सत्यवादी सरलः चासीत्।

ग. राजा भोजः सेवकं तया स्त्रिया सह कलशमानेतुम् अप्रेषयत्।

घ. सेवकः कलशं नीत्वा राज्ञः समक्षम् उपस्थितः अभवत्।

ङ. राजा तत् कलशं तस्मै एव अयच्छत्।

च. राज्ञा कलशं प्राप्य कुम्भकारः अति प्रसन्नः अभवत्।

7. क्रियापदानि चित्वा लिखत।

उत्तरम्– क. गत्वा, वदति ख. कर्तुमिच्छामि ग. आनयति

घ. प्रेषयति ङ. पृच्छति, नीतम्

क्रियात्मकं कार्यम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।

21 व्याकरणम्

उत्तरम्– विद्यार्थी स्वयं करें।